

Doğanın metalaştırılması

Aykut Çoban*

Özet: Bu yazının amacı, doğanın metalaştırılması sürecini ve onun işleyiş mekanizmalarını tartışmak, yol açtığı toplumsal ve ekolojik sorunları belirlemek ve biyofiziksel ve toplumsal sınırlarını araştırmaktır. Birinci bölüm, Marx'ın meta kavramlaştırmasında belirlediği üç ögenin ve Polanyi'nin kurgusal meta kavramının açıklanmasına ayrılmıştır. İkinci bölümde, başka metaların üretiminden farklılaşan biçimde doğal varlıkların metalaştırılması sürecinde işlevsel olan bütünleyici unsurlar incelenmektedir. Burada Marx'ın saptadığı metanın üç koşuluyla bu unsurlar arasındaki ilişki kurulmaktadır. Ayrıca, doğanın metalaştırılmasının ne gibi engelleri olabilir sorusuna da yanıt aranacaktır. Engellerden ilki, doğanın metalaştırılmasının toplumsal sınırlarıyla ilgilidir. Toplumun, herhangi bir metanın üretimi ile doğal bir varlığın metaya dönüştürülmesi arasında, kültürel, hukuki, topluluk değerleri, ahlâki ya da yol açtığı ekolojik sorunlar ve benzeri gerekçelerle bir fark gözetip gözetmediği konusu, metalaştırmaya karşı oluşacak toplumsal tepkiler bakımından da önem taşır. İkincisi de, kapitalizmde her ekolojik işlev metalaştırılmak istense bile, metalaştırma doğal, fiziksel ya da biyolojik engellerle karşılaşılıyor olabilir. Üçüncü bölümde ise, tüm bu tartışmalardan çıkan bulgular kullanılarak Türkiye'de AKP döneminde doğanın metalaştırılması, maden ve tohum örnekleri üzerinden incelenmektedir. Bu örnekler ele alınırken, önceki bölümlerde göz ardı edilen, metalaştırmanın siyasal iki boyutu, yani devletin rolü ve toplumsal mücadelelerin etkisi özellikle tartışmaya dahil edilecektir. Doğanın metalaştırılmasının sorunları, sınırları ve siyasal boyutları tartışması, günümüz kapitalizminde toplumun ve doğanın korunmasının ancak toplumsal mücadeleler sayesinde mümkün olabileceğini göstermiştir.

Anahtar sözcükler: Sermaye birikimi, metalaştırmanın sınırları, maden, tohum, doğanın biçimsel ve gerçek içeriği, ekolojik hareketler.

Metalaştırma sürecinin öğeleri

Meta, "ticaretin konusu olan nesne" biçimindeki sözlük anlamına sıkıştırıldığında uzun uzadıya meta tartışmalarına girişmek anlamsızlaşır. Basitçe ticari bir mala indirgendığında, metanın, meta olarak pazarda satılan bir ürün olma sü-

(*) Prof. Dr.

recinde içerdiği zorunlu öğeler gözden kaçmış olur. Pazarda satılan bir metanın kullanım değeri genellikle kolayca kavranabilir. Tezgâhtaki dolmakalemin kullanım değerini, yazı yazmak için yararlı olmasından anlarız. Dolmakalemin özelliği mürekkepli olmasıdır, bu özelliği onun yazı yazmak için kullanıldığının işaretidir. Buna karşılık, metanın toplumsal biçimi ya da değeri, o metanın fiziksel özelliklerinden çıkarsama yoluyla türetilmez. Metaların görünmeyen toplumsal niteliklerinin kavranması için, metanın tezgâha düşmeden önceki hikâyesine kısaca bakmak yerinde olacaktır.

Emek, kullanım değeri, mübadele

Marx (1986: 49-108), *Kapital*'in birinci cildinde, metayı ayrıntılı biçimde çözümler. Meta, kullanım değeri ve değerdir. Kullanım değeri, bir şeyin özelliklerinden elde edilen yararlılığı ifade eder. Metanın, üreticisi için bir kullanım değeri yoktur, olsaydı, pazarda başkalarına sunmaz, kendisi tüketirdi. Kendisi yararlanmayacağı için bir değişim aracı olarak pazara götürür. Bu bakımdan, meta, değişime konu olan üründür, el değiştirmek zorundadır. Bunun içindir ki, başkaları için sahip olduğu kullanım değeri gerçekleşmeden önce, değer olarak gerçekleşir. Bununla birlikte, değişime konu olmadan önce de, başkalarının gereksinmesini giderecek bir kullanım değerine sahip olduğu testini geçmesi gerekir. Bu ise meta üretimi sırasında harcanan emeğin yararlı bir emek etkinliği olmasıyla mümkündür. Yine de, bu emeğin başkaları için yararlı olup olmadığı, ürünün el değiştirmesi ile açıklığa kavuşur (100-101).

Her metanın kullanım değerinde insan emeği vardır. Kullanım değeri, doğanın sunduğu maddeyi de içerir. Metadaki kullanım değeri, yalnızca emekten oluşmaz, emeğin doğayla etkileşim içinde yeniden biçim verdiği doğayı da içerir (57-58). Bir şey emek ürünü olmadığı halde yararlı olabilir, yani kullanım değerine sahip olabilir. Marx'a göre bunun örnekleri, "hava, işlenmemiş toprak, doğal çayır, insan tarafından oluşturulmamış ormanlar" dır. Bunlar, emek tarafından yaratılmadıkları için meta değildir. Bununla birlikte, üretilen bir ürün yararlı bir nesne değilse, yani kullanım değeri yoksa, emeğin elinden çıkmış olsa bile bir değere sahip değildir. Ayrıca, emek sayesinde üretildiği ve yararlı olduğu halde meta olmayan ürünler de olabilir. Bir çiftçi emek harcayarak kendi gereksinmesini karşılamak için kullanım değeri üretir ama meta yaratmaz. Bunun yanında, başkası için bir kullanım değeri üretmiş olması da meta yarattığı anlamına gelmeyebilir. Mübadele koşulu karşılanmadığı için serfin feodal bey için yarattığı kullanım değeri meta değildir (Marx, 1986: 55; Marx, 1976: 131).

Marx'ın kısaca özetlenen tartışmasından çıkan sonuca göre, meta; değişim yoluyla el değiştirmek üzere, insan emeği tarafından başkaları için yaratılan kullanım değeridir. Bir başka deyişle, metanın üç ögesi, emeğin ürünü olması, kullanım değerinin olması ve mübadeleye konu olmasıdır.

Metaların birbiriyle değiş tokuş edilebilmesi, onları birbirine denk kılarak bu değişimi mümkün kılan ortak özelliklerinin varlığı sayesinde gerçekleşir. Metalar kullanım değerleri olduğu için mübadele edilirler, ama metaların, örneğin gömlekle ekmeğin kullanım değerleri birbirinden farklıdır. Metaların kullanım değerlerine sahip olmaları yanında ikinci ortak özellikleri, emek ürünü olmalarıdır. Metaların üretimleri sırasında işgücü harcanır. Bu bakımdan metaların değiş tokuş edilmeleri sırasında karşılaştırılmalarına olanak sağlayan özellik olarak onlara değerini veren, onlarda cisimleşmiş insan emegidir. Bu değer, büyüklüğü ise toplumsal olarak gerekli emek-zamanı (saat, gün) ile ölçülür.

Bir metanın değeri, ona harcanan işgücü ile temsil edilir. Metanın kullanım değeri dikkate alındığında ona bir emek harcadığını biliriz. Metanın değeri (değişim değeri) söz konusu olduğunda, nicelik olarak ne kadar emek (kaç saat, kaç gün) harcadığını vurgulamış oluruz. Bu değer, genelleştirilmiş soyut insan emegidir. Emek gücü belirli bir amaca yönelik olarak, özel bir biçimde, somut emek özelliğiyle harekete geçirildiğinde kullanım değeri üretir. Demek ki metanın kullanım değerini yaratan somut emek (*work*) iken, değeri yaratan soyut emektir (*labour*) (Marx, 1986: 62). Değer; onun üretilmesi için gerekli emek zamanıyla ölçüldüğüne göre, metanın başka metalarla karşılaştırılmasıyla, yani toplumsal bir ilişki içinde açığa çıkar. Bu bakımdan, "değişim değeri, bir nesne üzerinde harcanan emek miktarının belirli bir toplumsal ifade şekli" dir (97).

Meta başka bir meta ile ilişkiye sokulduğunda kullanım değerinden farklı bir değer biçimine bürünür. "Bir gömlek, bir gömlek değerindedir," demek anlamsız olacağı için, bir metanın değer-biçimi, kendisiyle değil ancak başka bir metayla karşılaştırılır. Metaların birbiriyle karşılaştırılmasını sağlayan ortak nitelik ise insan emegidir. "Bir meta, bir kullanım-değeri ya da yararlılık nesnesi, ve bir değerdir" (75). Çünkü kullanım değeri olan bir meta, değerini başka metalarla karşılaştırılmışken göstermez. Değerini başka bir metayla değişim ilişkisine sokulunca gösterir. Bu toplumsal ilişki yokken yalnızca kullanım değeridir.

Kurgusal meta

Üretici etkinlik olarak emek, tanımı ya da niteliği gereği mübadeleye konu olabilen bir meta değildir. Bununla birlikte, yararlı bir iş yapma kapasitesi olarak işgücü ya da emek gücü, ücret karşılığı kapitalist tarafından satın alınır. Yine de, işgücü, pazarda satılan bir metaymış gibi görünse de yukarıda ele alınan meta özelliklerine sahip değildir. İşgücü, öteki metalar gibi üretken bir etkinliğin ürünü değildir, insanın, insan olarak bedeninden ayrılmaz bir niteliğidir. Nitekim Marx (1986: 66), emek gücünün değer yarattığını ama kendisinin bir değer olmadığını, ancak bir nesne biçiminde somutlaştığı durumda değer halini aldığını vurgular. Az önce belirtildiği üzere, doğal ormanlar ve işlenmemiş toprak-

lar gibi doğa parçaları da, alınıp satılıyor olsalar bile, emeğin ürünü olmadıkları için gerçekte meta değildir.

İşgücünün ve toprağın (*land*) meta olmadıkları halde pazarda meta gibi satılmaları sorunuyla ilgilenen Karl Polanyi, bunları "kurgusal meta" (*fictitious commodity*) kavramıyla tartışır. Polanyi (2001: 75), metayı, "pazarda satılmak üzere üretilen nesne" olarak tanımlar ve emeğin ve toprağın bu tanım bakımından meta olmadığının açık olduğunu belirtir. Emek insan etkinliğine verilen bir addır, satılmak üzere üretilmemiştir, yaşamla ilgilidir, insan yaşamından ayrılmaz, depolanamaz. Toprak da doğanın öteki adıdır, insan tarafından üretilmemiştir. Bu bakımdan toprağın ve emeğin meta olarak görülmesi tümüyle kurgusaldır. Böyle bir kurgu sayesinde emek ve doğa için pazar oluşur, arz ve talep şekillenir, pazarda satılır hale gelirler. Böylece meta kurgusu, pazarın kendi iç mekanizmasına alan açan ilkeyi sağlayarak emeği ve doğayı piyasanın etkisinden koruyacak herhangi bir siyasal önlemin ya da düzenlemenin önünü keser.

Polanyi'ye göre, pazar mekanizmasının emeği ve doğayı içermesi endüstriyel üretimin ve fabrika sisteminin başlamasının bir sonucudur. Meta niteliğine sahip olmayan emeğin ve doğanın (toprağın) mübadele edilen kurgusal metalar olması kapitalist endüstriyel üretimin serpilmesine olanak sağlayacaktır. Feodalizmde gerek emek gerek toprak, ticarileşmelerini sınırlandıran çeşitli feodal kurallarla korunurken, pazar ekonomisinin gelişmesiyle birlikte ve gelişmesi için, 18. yüzyıl sonunda pazarın kendi kendisini yönetmesi anlayışı belirmiştir. Giderek, emeği ve toprağı koruyan düzenlemeler kaldırılır ve bunlar herhangi bir meta gibi endüstrinin sıradan unsurlarına dönüşür (Polanyi, 2001: 73-74, 78-79).

Polanyi, kurgusal meta olgusunun; emekle doğanın oluşturduğu bütünlüğü bozarak üretime zarar vermesine, toplumsal çöküşe ve doğanın yok olmasına yol açmaması için devletin düzenlemeleriyle kontrol altında tutulması gerektiğini düşünür. Bunu da "ikili hareket" (*double movement*) kavramıyla açıklar. Nitekim, 19. yüzyılda gerçek metalar bakımından pazarın genişlemesine, kurgusal olanlar bakımından getirilen sınırlandırmaları içeren bir karşı hareket eşlik etmiştir. Bir yandan küresel ölçekte pazarlar genişlerken, öte yandan emek ve doğa bakımından piyasaların kontrolünü içeren önlemler ve politikalar güçlü kurumlara entegre edilir. Bu sayede toplum, emek ve doğanın etkileşimine zarar veren pazar sisteminin yarattığı tehlikelere karşı korunmuş olur. Nüfusa ev sahipliği, gıda bolluğu, iklim gibi yeryüzünün sunduğu özellikler ve bütünlük, pazarın arz-talep mekanizmasıyla yanıtlanamaz, kavranamaz. Bu bakımdan, Polanyi, düzenlemeden yana ve piyasanın genişlemesine "karşı bir hareket" (*counter movement*) oluşacağını, emeğin ve toprağın eninde sonunda pazar sisteminin dışında tutulacağını belirtir (79-80, 193-194). Emeğin ve toprağın metalaştırıldığı bir toplumu sürdürmek olanaksız olduğu için emek ve toprak pazarlarının yok edilmesi kaçınılmazdır.

Bu yazının konusu işgücü olmadığından emeğin metalaştırılması tartışmasına girilmeyecektir. Emeğin üretimi olmayan doğanın kimi unsurları metaymışçasına işlem gördüğünde, Polanyi'nin kurgusal meta kavramından yardım alınabilir. Ancak bu kavramsal yardıma karşın, doğanın metalaştırılması tartışmasında önemli bir sorun, piyasa sürecine sokulan doğa ögesinin verili mi, yoksa emek ürünü mü olduğuna karar verilmesinde yaşanan güçlülüdür. Metalaştırmadaki farklılıkları kavramak bakımından Bob Jessop, Marx ve Polanyi'nin kavramlarının yanında üçüncü bir düzey olarak "meta benzeri" (*quasi commodity*) kavramını önerir. Bunun bir örneği olarak da, pazar değerini artırmak için iyileştirme yapılan toprağı verir. Ayrıca, sulak alan ıslahı ya da denizin doldurulması yöntemiyle toprak elde edilmesi durumunda ise, kurgusal meta olan toprak, meta benzeri olmanın da ötesinde, âdeta gerçek bir meta görüntüsüne bürünecektir (Jessop, 2007: 124-125).

Bu örneklerde de gözlemlendiği gibi, emekle dönüştürülmüş olanı ve doğada verili olanı analitik düzeyde birbirine karıştırmamak gerekir. Her ne kadar işlenmemiş verili toprağı görece denizden kazanılmış toprakta emek etkisi bulunuyor olsa da, denizin doldurulması da başka yerden getirilen doğada verili toprak ve kayalar sayesinde mümkün olur. Kaldı ki, toprağın iyileştirilmesinde olsun, denizin doldurulmasında olsun, emek etkinliği hemen her durumda doğanın verili unsurlarıyla gerçekleşir. Bu gibi durumlarda emek etkisi gereğinden fazla, abartıya kaçan bir vurguyu hak etmez. Öte yandan, Lenin'in metaforundaki gibi demir çubuk, doğada verili olma yönüne fazla büküldüğünde, bu kez de, toplum-doğa etkileşiminde emeğin rolü göz ardı edilmiş olur. Günümüzde, emeğin müdahalesine uğramamış bakir doğa bulmak neredeyse olanaksızdır. Tekneyle balığa çıkan balıkçının, zor koşullarda maharetini göstererek denizden çupra çıkarması ile bir başkasının denizin ortasında yer alan balık çiftliğinde çupra yetiştirmesi durumlarında metalaştırmanın emek koşulunun karşılanması bakımından bir farklılıktan söz edilebilir mi? Görüldüğü gibi, pazara sunulan nesnenin ne ölçüde doğada verili, ne ölçüde emek ürünü olduğu sorusu kolayca çözüme kavuşturulacak bir konu değildir. Bunları da akılda tutarak, aşağıdaki tartışmada, kurgusal meta kavramına değil de, Marx'ın meta kavramına uygun olarak, söz konusu üç ögenin de karşılandığı durumlarda doğanın metalaştırılması incelenecektir.

Doğanın metalaştırılmasının bütünleyici unsurları

Doğanın metalaştırılması tartışmasında emek-doğa etkileşiminin yarattığı güçlük yanında, bir de metalaştırılan doğa bakımından sorunlar ortaya çıkar. Doğanın barındırdığı canlılık ve canlı yaşamın cansız unsurlarla oluşturduğu bütünlük dikkate alındığında metalaştırmaya karşı çıkmak zorunludur. Bununla birlikte, "Doğa metalaştırılamaz," demek, kapitalizmde doğanın metalaştırılmadığı

ğı anlamına gelmez, bu daha çok, “doğa metalaştırılmamalı” talebidir. Ayrıca, metalaştırmaya konu olan doğa, genel olarak doğa dediğimiz bütünlük değildir, ama onun çeşitli parçaları ya da bileşenleridir. Doğanın metalaştırılması ya da metalaştırılmaması talebi genellikle bu parçalara göndermede bulunur. Kimi durumlarda ahlâki, hukuki ya da teknik nedenlerle metalaştırma gerçekleştirilemeyeceği gibi (klonlanmış insanın metalaştırılması), kimileyin de doğanın metalaştırılması için, meta olarak cep telefonu, somun ya da civatadan farklı biçimde, aşağıda ele aldığım başkaca unsurlara gereksinme duyulabilir.

Doğanın metalaştırılması (*commodification*) ile ticarileştirilmesi (*marketisation*) arasında da fark vardır. Farkı belirleyen, metalaştırmanın ancak emek unsurunun yer aldığı durumda mümkün olmasıdır. Ticarileştirmede emeğin ürünü olmayan, doğanın verili bir bileşeni alıcı ve satıcı arasında mübadele konusu olur. Bir piknik alanına giriş ücretli olduğunda ağacın gölgesi, ormanın kokusu ticarileştirilmiştir (ticarileştirme konusunda bkz. [Çoban, Özlüer ve Erensü, 2015: 405-408]). Doğanın bir niteliği de ticarileştirilebilir. Uluslararası İklim Rejiminin bir politika aracı olan emisyon ticaretinde, havanın niteliği mübadele konusudur (Keleş, Hamamcı ve Çoban, 2015: 310-315). Bir pınarın suyu gibi yeryüzüne çıkmış petrol, varile konulup satıldığında ticari bir nesne mi, yoksa meta olarak mı nitelenir? Petrole benzer biçimde, emek koşulunun karşılandığı durumda şişe ve musluk suyunun metalaştırılmasından, karşılanmadığı durumlarda ise ticarileştirilmesinden söz edilebilir. Kuşkusuz, su, yaşamın kaynağı olarak ve petrol de, iklim sisteminde olduğu gibi yaşam koşullarını yok eden bir enerji kaynağı olarak, metalaştırılmamalı ve ticarileştirilmemelidir.

Kapitalizmde giderek doğanın metalaştırılmasının yoğunlaşması ve yeni biçimlerinin belirmesi, konuya olan akademik ilgiyi artırmıştır. Castree (2003: 279-282), Marksist literatürdeki çalışmaları yorumlayarak doğanın metalaştırılmasının şu unsurlarını saptamaktadır: özelleştirme, devredilebilme, tekilleştirme, soyutlama, değerlendirme, yerini alma. Castree’nin, çalışmasında sıraladığı bu unsurlarla yukarıda gördüğümüz, metalaştırma için Marx’ın belirlediği üç koşul arasındaki ilişkiyi kurduğunu söylemek zordur. Aşağıdaki tartışmada bu ilişkiyi de kurarak doğanın metalaştırılmasını inceleyeceğim.

Özelleştirme, kapitalist metalaştırmanın kolaylaştırıcı unsurudur. Özelleştirme, doğaya herkesin serbestçe erişimine engel olan bir mülkiyet hakkı yaratır. Böylece özelleştirme, doğanın sermayedarlar tarafından hukuken sahiplenilmesine yol açtığı gibi, mübadeleden önce, mübadele sırasında ve mübadele sonrasında metalar üzerinde kapitalist kontrol oluşturmakla da ilgilidir. Örnekleri, daha önce devletin ücretsiz dağıttığı tohumun yerini tekellerin sahibi olduğu tohumun alması ve herkesin erişebildiği ortak alanların, kıyıların, meraların özelleştirilmesidir (Castree, 2003: 279).

Halkın erişimine açık sit alanlarında ve ormanlarda yer alan arazinin taş ocakları ve madencilik etkinlikleri için şirketlere tahsis edilmesi bir tür özelleştirme-

dir (Asartepe örneği için bkz. [Akdemir, 2016a]). Daha önce mülkiyet yapısı, koruma kaygısı ya da kolektif kullanım nedeniyle buralarda metalaştırıcı herhangi bir etkinlik yapılamazken, özelleştirme sonrasında “hak sahibi” şirket tarafından arazideki taşın ve cevherin metalaştırılmasının önü açılır.

Türkiye’de su, hukuken, devletin hüküm ve tasarrufundaki bir doğal kaynaktır. Âdeta bir maden cevherinden bilezik yapılması gibi, yeraltındaki su kaynağının çıkarılması, tahlil edilmesi, çeşitli yöntemlerle arıtılması, kola içeceği yapımında kullanılması ve nihayet suyun, kola olarak şişelenerek pazara sunulan bir metaya dönüşebilmesi için, kaynak suyun kullanım hakkının kamudan özel şirkete devredilmesi, özelleştirilmesi gerekir. Bu bakımdan, bir kimsenin sahibi olduğu asma bahçesindeki üzümün meta olarak şarap üretmesinden farklı olarak, koruma altında olan, kimseye ait olmayan ya da ortaklaşa yararlanılan yerlerde, doğa varlıklarının metalaştırılmaları için özelleştirmeye gereksinme duyulur.

Açıktır ki, devlet, hüküm ve tasarrufu altında bulunan ya da kamu mülkiyetindeki yerlerde, kendisi bir meta üreticisi olarak taş ocağı ya da maden işlettiğinde ya da kola ürettiğinde özelleştirme söz konusu olmaz. Devletin bu gibi iktisadi etkinlikleri terk etmesiyle birlikte, doğanın metalaştırılması sürecinde özelleştirme önem kazanmıştır.

Doğanın hem doğrudan kamu mülkiyetinin, hem de ortaklaşa kullanım hakkının özelleştirilmesi durumlarında, felsefi olarak ve ahlâken önemli sorunlar belirir. Bunlardan biri, gerçekte sahibi olunmayan bir şeyin satılması, öbürü de satılamaz olanın satılması sorunudur (Goodin, 2010: 234). Ne devlet, ne de insan doğanın sahibidir. Açıktır ki, kapitalizmde bile, sahibi olmadığın bir şeyi satamazsın. Doğadaki canlı ve cansız varlıklar, birbirlerinin sahibi değildir, ama bir doğa parçasının, bir ekosistemin hem bileşenleridir, hem de hep birlikte onu oluştururlar. Bir ormanlık alanın özelleştirilmesi, ormanı orman yapan börtü böceğin sanki sahiplenilebilir varlıkları gibi insana satılmasıdır. Hava kimsenin malı değildir, toprak gibi de özelleştirilemez. Ama, emisyon ticaretinin ilk adımı olarak, devlet, havanın sahibiymiş gibi davranarak “havayı kirletme hakkını” özelleştirip şirketlere paylaşır ya da kirletme izin belgelerini açık artırma ile onlara satar.

Herkesin ait olduğu ve kimseye ait olmayan doğaya serbestçe erişimi engellemek, onu özelleştirmek, Sülün Osman’ın Galata Köprüsü’nü satması kadar gülünçtür. O kadar ki, “devletin hüküm ve tasarrufunda olmak” üzerinde devlet mülkiyetinin de kurulmasının, dolayısıyla sahiplik ilişkisinin olanaksızlığını ifade eder. Sahiplik ilişkisi kurulamaması, satılamayacağı anlamına gelir. Gelgelelim, satılamaz olan kıyı, orman, su, maden gibi varlıklar; 49 yıllık, 99 yıllık izinlerle, sözleşmelerle şirketlerin kontrolüne geçer.

Satılamaz olanın satılması, ayrıca, insanlık için bir paradoksa da yol açar: Kıyı, orman, mera betonlaştığında, su tükendiğinde, iklim değiştiğinde, kısacası,

bırakalım öteki canlıları, insan için yaşamın koşulları ortadan kalktığında verilen izinlerden ve yürütülen etkinliklerden elde edilen gelirin ve iktisadi büyümenin, sermaye sınıfı dışında kalan insanlara bir faydası olmaz.

Devredilebilme. Mübadelenin olabilmesi için, doğal bir varlığın ya da mülkün hak sahibinin; doğanın o bileşenini ya da söz konusu hakkını, fiziksel olarak, ahlâken ve hukuken başkasına devredilebilmesinin (*alienability*), yani tasarruf hakkını başkasına transfer edebilmesinin mümkün olması gereklidir. Ceviz ağacından gitar yapan Yozgatlı zanaatkar, gitara dönüştürdüğü ağaç dalı üzerindeki haklarını sorunsuzca devredebilir. Buna karşılık, insanın sahip olduğu organlarını başkasına satması, toplum tarafından ahlâken doğru bulunmadığı gibi hukuken de engellenebilir. İnsan bedeni söz konusu olduğunda sperm ve yumurtanın bedenden ayrılması ve üzerindeki hakların devredilmesi daha kolayken, uzuvlar ya da kalp gibi kimi organların, kişi yaşamını sürdürürken ondan ayrılması biyofiziksel olarak olanaklı değildir. Öte yandan, insan-dışı hayvanlar bakımından engeller daha azdır. Fok balıklarının derisinin foktan fiziksel olarak ayrılması ve avcılarca bu derinin kürk tüccarlarına satılabilir olması örneğinde olduğu gibi (Castree, 2003: 280). Derinin bedenden ayrılması teknik olarak olanaklı olmakla birlikte, çeşitli ülkelerin ve Avrupa Birliği'nin fok derisiyle ilgili getirdiği yasaklar ticareti azaltmıştır. Fokların derileri ve yağı için sopalarla hunharca dövülerek öldürülmesine karşı bir kamuoyu da oluşmuştur. Güçlenen tepkiler karşısında, bu kez de Kanada'da avcılar, fok öldürme görüntülerinin yayınlanmasını yasaklayacak bir yasa yapılması için çaba göstermektedir (bkz. <http://www.harpseals.org>).

Henüz fok avcılığı kadar tepki çekmeyen et endüstrisinde, hayvanın bedeni, but, göğüs, kanat, kemikli, antrikot, kontrfile, beyin, dil, ciğer, dalak, böbrek gibi çok sayıda parçalara bölünmüş metalar olarak bedeninden ayrılır. Bir balık çiftliğinde yetiştirilen çupralar üzerindeki haklar, ister bir şirkete, kooperatife ya da kişiye ait olsun, hak sahibinden ayrılabilir ve hukuken devredilebilir niteliktedir. İnsanın, yetiştirdiği, yakaladığı, avladığı hayvanlar üzerinde devredilebilir bir mülkiyet hakkının bulunduğu varsayımıyla hareket edilmektedir. Bu varsayımın sorgulanması ve terk edilmesi, hayvanların metalaştırılmaması bakımından önemli sonuçlar doğuracaktır.

Marx (1986: 49), metanın, insanın dışında bir nesne olduğunu belirtir. İnsanın dışında olabilmesi için meta ondan ayrılabilirdir, böylece de pazara sunulan meta üzerindeki haklar başkasına devredilebilecektir. Fiziksel olarak insandan ayrılamayan, devredilebilir olmayan bir kullanım değeri pazara sunulamaz. Bu bakımdan, devredilebilirlik, metanın üç ögesinden biri olan mübadele koşulunun gerçekleşmesiyle ilgilidir. Bir nesne üzerindeki hakların hak sahibinden ayrılabilir olup olmaması, o nesnenin mübadeleye konu olup olamayacağının göstergesidir. Topluluğun ortaklaşa yararlandığı ve ortaklaşa hak sahibi olduğu durumlarda mübadeleye konu olacak doğal varlıkla ilgili hakların

kolektif olarak hukuken devredilmesinin pratik zorlukları, mübadelenin önünde engeldir. Bu bakımdan özelleştirme, kolektif hakkın devir sorununu ortadan kaldırır; özelleştirilmiş hakkın nesnesi kolayca pazara sunulabilecektir. Köylünün meralar üzerinde kolektif kullanım hakkı olduğu halde bu kullanım hakkı, satarak devredilebileceği bir hak olarak da belirmez. Çünkü, biliyoruz ki, meralar devletin tasarrufundadır. Son yıllarda Türkiye'de Mera Kanunu'nda yapılan değişikliklerle meralar üzerinde uzun süreli özel mülkiyet hakları tesis edilmesine olanak tanınması, merayı köy topluluğundan ayrılabilir hale getirmiştir.

Tüm bu vurgulamalarla birlikte anımsatmak gerekir ki, metalaştırmanın temel koşulu emek ürünü olmasıdır. İnsanın bir organı ya da el değmemiş haliyle mera üzerindeki köylünün kullanım hakları devredilebilir olsaydı bile, bunlar emek ürünü olmadıkları için buradaki ticarileştirme, metalaştırma olarak kabul edilemez.

Öte yandan, emek harcanarak bir kullanım değeri üretilen bir durumda, pazarda mübadele konusu yapılmasına hukuken izin verilmeyen nesneler için de, bu kez üçüncü öge gerçekleşmediğinden metalaştırma tamamlanmış olmaz. Bu çerçevede ele alındığında, I. Bölüm'de kısaca gördüğümüz Polanyi'nin yaklaşımındaki düzenleme vurgusu dikkate değer. Doğanın korunması yönünde artan toplumsal taleplere koşut olarak, ulusal ve uluslararası düzenlemeler yoluyla mübadeleye getirilen yasaklamalar, doğanın metalaştırılması sürecinin kurumsal engelini oluşturur. Mübadelenin yasaklanmış olması, doğadaki varlıktan mübadele edilecek bir kullanım değeri üretme çabasını anlamsız kılar. Erik Gómez-Baggethun (2015: 376) düzenlemelerle nelerin metalaştırılamayacağı konusunda işleme konulacak ölçütler olarak, kutsallık (yüklenmiş doğal varlıklar), eşsizlik, nadirlik, içkin değer, çevresel adalet, temel gereksinme gibi kavramlar üzerinde durur.

Sınırlandırma getirmeye yönelik bu ölçütlere, doğal varlığın kültürel anlamını da ekleyebiliriz. Metalaştırma, insan topluluklarının doğayla kurduğu özel bir ilişki biçiminin de sona erdirilmesine yol açar. Köy toplulukları için mera, HES karşıtı mücadelede akarsu, Yırca köylülerinin zeytinliği, yalnızca geçimlik birer "kaynak" değildir. Kültürel bir kimliğin kurucusudur. Bergama altın madenine karşı mücadelede kesilen ağaçlar, o insanlar için bedenlerinden, varlıklarından birer parçadır. Böyle olduğu içindir ki, Bergamalı köylü (Reinart, 2003: 54), maden şirketi ağaç kestğinde, yitik parçası olarak kavradığı ağaç nedeniyle intihar etmeyi düşünebilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, metalaştırma sürecinde hukuken insandan ayrılabilir görünen akarsu ya da zeytin ağacı, kimi topluluklar tarafından kültürel olarak insandan ayrılması kabul edilmeyen varlıklardır.

Tekilleştirme, belirli bir doğal varlığın, içinde varlık bulduğu bağlamdan koparılmasıdır. Ağaç, kesilerek ormandan, mantardan, börtü böcekten, orman ekosisteminden ayrılır, tekil kütük olarak ya da masa/sandalye olarak metalaştırılır (Castree, 2003: 280). Doğadaki altın, bulunduğu yerden çıkarılır, kayadan

ayrılır ve altın olarak elde edilir, o altın kütlesi işlenerek kolye, yüzük, bilezik gibi ayrı metaller olarak pazara sunulur. Bir pınarın suyu; dereden, bulunduğu ekosistemden, yeryüzünden ve dere suyuyla ilişki içindeki yöre halkından ayrılarak tekil şişe olarak metalaştırılır.

Görülüyor ki, tekilleştirme, ekolojik etkileşim zincirini parçalar; karmaşık ve çok-yönlü ekolojik yararları, bir metanın işleviyle sınırlandırılmış olarak, izole edilmiş ve tekleştirilmiş bir kullanım değerine indirger.

Tekilleştirme yönündeki eğilime, metalaştırma karşıtı mücadeleler tarafından inatla karşı çıkılır. Örneğin, Malatya'daki Mamurek köylüleri Naldöken Dağı'nda kurulan taş ocağında "patlatılan dinamit[in], doğayı parçaladığı gibi yüregimizi de parçaladı[ğın]" ifade ederken tekilleştirmeye karşı doğadaki bütünlüğü vurgularlar: Naldöken Dağı'nı, "tabiatın bir parçası ve kutsalı" olarak bildikleri gibi, aynı zamanda "hayvanlarımızın otlak alanı, su kaynaklarımızın koruyucu tabakası, aldığımız nefesin mis havası ve daha başka düşündüğümüzde, koyunun, kuzunun, arının, karıncanın, kuşun yurdu" olarak kabul ediyorlar (Toprak, 2016).

Bergama hareketinden Mamurek'e kadar maden karşıtlığı, köylülerin doğayla kurdukları bütüncül bir ilişkiden güç almaktadır. Yalnızca insan sağlığı ya da yalnızca çevrenin korunması biçiminde insan- ya da çevre-merkezli anlayışlara sıkışmaksızın, köy topluluğu ve doğanın iyi-oluşlarının (*well-being*) karşılıklı olarak etkileşimi vurgusu, dünyada da örnekleri görülen benzer mücadelelerde madencilğe karşı çıkanların taleplerine yansımaktadır (Çoban, 2004). Köylülerin yaşam biçimleri ve tarımsal üretim, orman ürünleri ve hayvancılık gibi doğaya bağımlı geçim yolları, kendi yaşamlarını doğadan ayrılmaz kılmaktadır. Maden, doğaya zarar verirken aynı zamanda doğayla birlikte topluluğu da yok edecek bir ekolojik bozulmaya yol açacaktır. Tersten söylenirse, aynı biçimde, topluluğa zarar veren etkinlik doğayı da yıkıma götürecektir. Bu bakımdan, köylülerin metalaştırıcı madencilik etkinliğine karşı çıkmalarının gerekçesi, toplulukla ilişkisel bir bütünlük olarak kurdukları doğa kavrayışlarında yatar. Bir başka deyişle, metalaştırma, bağlamdan koparılmış bir tekilleştirmeye gerek duyarırken köylülerin yaşam biçimi sosyo-ekolojik bağlama bağımlıdır. Tekilleştirmenin toplumsal mücadelede hedefe konmasının bir nedeni de budur. Ayrıca, doğaya verilen değer bakımından da bir farklılaşmayı vurgulamak gerekir. Metaller, sermaye birikimi sürecinde artı-değer elde etmek üzere mübadele etmek için üretildiğinden, metalaştırmada doğaya araçsal bir değer yüklenir. Buna göre, tekilleştirilmiş doğal varlık, sermaye birikimi amacının bir aracı olduğu ölçüde ve sürece, ve aslında ekonomik bir değere sahiptir. Buna karşılık, köylülerin geçimlik üretiminde, sınırlı biçimde meta üretimi söz konusu olduğunda bile, topluluğun yukarıda vurgulanan doğa kavrayışı böyle indirgemeci bir değer anlayışına izin vermez. Yaşamlarını sürdürmek üzere, gereksinimlerini karşılayacak kullanım değerleri için üretim yaparlar. Fazla ürünü meta olarak pazara

sunduklarında da kendilerinin üretmediği alanlarda, örneğin giyim, ev-içi aydınlatma, eğitim, sağlık ve benzeri gereksinimlerini gidereceklerdir. Üretimleri sırasında doğaya zarar vermeleri, kendi yaşamsal etkinliklerine zarar vermekle eşanlamlıdır. Bu bakımdan, yaşamsal üretimleri, doğayla araçsal olmayan bir ilişkiyi yansıtır. Böyle bakıldığında ise, köylülerin mücadelesi, meta üretiminde doğanın araçsallaştırılmasına karşı bir mücadele olarak da görülebilir.

Açıktır ki, metalaştırmaya konu olan ekolojik bağlamından koparma, ekolojik sorunlara da yataklık eder. Yeraltındaki cevherin bağımsız, tekil bir nesne olarak görüldüğü madencilik, toprağın altüst olması, kalkan toz nedeniyle arılardan kuşlara ve tarımsal ürünlere kadar canlı yaşamın zarar görmesi, ağır metallerin bulaştığı su ve hava kirliliği gibi sorunlara yol açar.

Kapitalizmde metalaştırmanın tekilleştirme biçimindeki mekanik anlayışı, organik toplulukların bütüncül anlayışının tam tersidir. Buna göre, "kutsal yeryüzü" nün madenleri elde edilirken bazı ritüeller izlenirdi. Yeryüzü tanrılarına adaklar sunulur, oruç tutulur, cinsel ilişkiden uzak durulurdu. Çünkü maden, yaşayan yeryüzü ananın vajinasında olgunlaşmış bir ürün olarak elde edilirken yeryüzüne zarar verildiği düşünülürdü (Plant, 1991: 101). Böyle bir gizemciliğe gerek olmadan da biliyoruz ki, ekosistem içindeki varlıkların karşılıklı ilişkisi nedeniyle, tekilleştirmenin ekolojik etkileri ve yol açtığı ekolojik sorunlar, o tekil varlıkla sınırlı kalmaz, hem onunla etkileşim içindeki öteki canlı ve cansız varlıklara, hem de bir bütün olarak yaşamın ekolojik bağlamına zarar verir.

Soyutlama, somut olanla kurulan genelleştirilmiş bir ilişkidir. Gerçekliğin bir bölümü bütünden ayrılarak, o gerçeklik kümesi genelleştirilerek soyutlanır (Althusser, 2016: 76, 86, 94). Metalaştırmada soyutlama iki biçimde olur. İşlevsel soyutlamada, doğal varlıklar ve süreçler, türdeş kategorilere indirgenir. Örneğin, genelleştirilmiş bir kategori olarak oluşturulan "sulak alan" soyutlamasına göre her bir tekil sulak alan kataloglanır. Böylece, aynı kategoride yer alan ama gerçekte her biri birbirinden farklı varlıklar, aralarındaki benzerliklere göre sınıflanır. Mekânsal soyutlamayla da, farklı yerlerde, farklı iklimlerde, farklı bütünlükler oluşturan doğal varlıklar, aynı kategoride yer almaları bakımından sanki birbirlerine özdeşmiş gibi ele alınırlar (Castree, 2003: 281).

Sultan Sazlığı, Burdur Gölü ve Kızılırmak Deltası, "Ramsar sulak alanı" olarak sınıflandırılır, ama ekolojik, mekânsal, mülkiyet yapıları vd. bakımlardan pek çok önemli farklılık barındırırlar. Castree'nin soyutlama için kullandığı bir örnek olmakla birlikte, bir sulak alan bir kullanım değerine sahip olsa ve pazara konu olsa bile, emek ürünü olmadığı ölçüde, el değmemiş haliyle bir meta olarak kabul edilemez.

Doğadaki farklılıklar soyutlama yoluyla belirsizleştirilmektedir. Soyutlamayı kolaylaştıran, doğadaki varlığın, belirli bir ölçü, ağırlık, standartlaştırma biçimlerinde sistematik temsilleridir. Bunlar sayesinde, metanın, farklı zaman ve

mekânda, uluslararası düzeyde ölçülebilirliği sağlanır, bu ise değiş-tokuşu daha akıcı kılar (Prudham, 2009: 129-130). Madenler ve örneğin altın, yeraltındaki varlığının niteliklerine göre sınıflandırıldığı gibi, element tablosu, altın borsası ve kuyumcu için atomik ağırlığından rengine ve ayar olarak saflığına varıncaya değin çeşitli biçimlerde kategorilere ayrılarak soyutlamaya tabi kılınır.

Doğadaki varlıklar bir sınıfın dar ölçütlerine sıkıştırılıp o kategoriye sığdırılmaya çalışılır, sığmayan için de başka bir kategori hazırılır. Yeşil kahve çekirdeği, büyüklüğü, şekli, rengi, böcek vb. kusuru, ıslak ya da kuru olarak hazırlanmış olması, ağacın yetiştirdiği yükseklik gibi ölçütlere göre sınıflandırılır. Kalitele-ri bakımından da 1, 2, 3 gibi kategorilere ayrılır. Kahve çekirdeğinin metalaştırılması sürecinde, iklime bağlı ya da üretici toplulukların üretime yansıyan kültürlerine bağlı farklılıklar değil, türdeşlik, kahve ağacının belirli bir alana özgü ekolojik-ilişkisel varlığı değil, sınıf ve kategorisine göre çekirdeğin etiket fiyatı olarak karşılığı bulan katalog bilgisi dikkate alınır. Soyutlama, böylece, sınıf ve kategoriye dayalı fiyatlandırmayı da basitleştiren bir boyut kazanır.

Metalar birbirleriyle karşılaştırılabilir nesneler olduğu sürece mübadele edilebilirlikleri kolaylaşır. Soyutlama, karşılaştırılabilirliği, doğaya verilen zararın karşılanması bakımından, başka bir düzlemde genişletir. Metalaştırma sırasında doğal varlıklara ve süreçlere zarar verildiğinde, bu soyutlamalar sayesinde zararın mali ve fiziksel olarak aynı kategorideki benzeriyle başka yerde telafi edilebileceği yanılması yaratılır (*nature offset*). Verilen zarar önemsizleştirilir. AKP iktidarının orman bakanının "Kestiğimiz ağaçların yerine başka yerde milyarlarca ağaç diktik," sözü, ana muhalefet partisine mensup CHP'li Yalova Belediyesi'nde de kesilen ağaçların yerine başka yerde törenle yenilerinin dikilmesi, ağaç soyutlamasının güncel sonuçlarıdır.

Değerleme, metanın değerinin ölçülmesiyle ilgilidir. Yukarıda vurgulandığı gibi, Marx'ın düşüncesinde metaya değerini veren emektir. Bu da metanın üretilmesi için toplumsal olarak gerekli emek-zamanı ile ölçülür. Günümüz toplumlarında metalar, genel eşdeğer olarak fiyatla parasallaştırılmıştır. Ancak fiyat, neredeyse hiçbir zaman emek-zaman olarak değere tam karşılık gelmez; o kadar ki, pazardaki fiyat türlü nedenlerle artabilir, azalabilir. Bu nedenle, yalnızca pazardaki fiyata odaklanmak doğru değildir. Kaldı ki, emek yanında, ekonomik büyüme, teknik yenilik, rekabet, ekolojik bozulma gibi meta üretiminin ekonomik bağlamı da önemlidir (Castree, 2003: 281-282). Ayrıca Marx'ın çözümleyici kavramları olarak, kullanım değeri, emeğin üzerinde çalıştığı doğa, emek süreci, üretim araçlarındaki ölü emek, meta fetişizmi gibi kavramlar, değerlemenin çeşitli yönlerinin kavranmasına yardımcı olacaktır.

Kütük ya da masaya dönüşecek kerestelik olarak yetiştirilen bir ağacın değerini belirleyen, ona harcanan emek-zamandır. Doğada bulunan altın cevherinden bilezik yapılmasında olduğu gibi, verili ağaçtan masa yapılmasında da metanın değeri, harcanan toplumsal emeği ifade eder. Doğada kendiliğinden yetiş-

miş bir ağaçtan meta olarak masa üretilmesi durumunda, ağacın yetiştirilmesi için emek harcanmış değildir. Verili doğa, bedelsiz olarak marangoz tarafından sahiplenilir, temellük edilir.

Marx'a göre, doğa da, emek kadar kullanım değerlerinin kaynağıdır. Gerçek anlamda zenginlik, bu kullanım değerlerinden oluşur, bu nedenle, bütün zenginliğin tek kaynağı emek değildir (Marx, 1998: 12). Ama değer evrensel bir ölçütle karşılığının bulunması, metaların birbirlerine göre değerlerinin saptanması için soyutlamayı sağlayacak olan ise, harcanan emek-zamandır. Robertson (2011: 389), Marx'ın değer çözümlemesine farklı yaklaşır. Ona göre, Marx, doğanın yalnızca insan çabasının sonucu olarak ve emek sürecine sokulmasıyla değer kazandığını ileri sürmektedir. Emeğin metanın değerini belirlediği görüşünü eksik bulan Robertson, Marx'ın varsaydığı yanlışını düzeltmeye yönelik olarak, doğanın, emekten bağımsız bir değer kaynağı olduğunu savunur. Bununla birlikte, Marx'ın yaklaşımındaki emek-zaman gibi bir ölçüte sahip olmayan Robertson'ın önerisindeki temel sorun, doğanın (değişim) değerinin nesnel biçimde nasıl hesaplanacağıdır. Kaldı ki, doğa, insanın sahibi olduğu bir varlık ya da nesne olmadığı gibi, üzerinde çalışıp emekle dönüştürerek yarattığı bir değer de yoksa, neye göre, neyle karşılaştırarak, hangi ölçütle bir değer (fiyat) belirlenebilir? Değer belirlenmesinde Marx'ın vurguladığı emek ölçütünün önemi tam da burada yatar.

Meta üretimine sokulan ve/ya da kullanım değeri olan verili doğanın da bir fiyatı olmalı mıdır? (lehte ve aleyhte tartışmalar için bkz. [Kenner, 2014: 4-11; Uzunyayla, 2015: 169-173]). Temiz hava gibi çevrenin niteliği ve ağaç gibi doğadaki varlıklar için bir "piyasa fiyatı" olacaksa, bunun hesaplanması gerekecektir. Kapitalist ekonomilerde çeşitli hesaplama yöntemleri geliştirilmiştir. Bunların başlıcaları, pazarda gerçekleşen fiyat, hedonik fiyatlandırma, seyahat maliyeti ve olumsal değerlendirme yöntemleridir (Kumar, 2011: 5. Bölüm). Bir de, mevzuattaki hükümlere göre takdir edilen bir bedel olabilir. Örneğin Ankara Büyükşehir Belediyesi, ODTÜ ormanından geçirdiği yol sırasında kestiği 2.388 ağaç için, ağaç başına yaklaşık 88 liralık bir karşılık belirlemiştir (bkz. "ODTÜ'den Gökçek'e...", 2013). Ancak bu sayılanlar, değeri saptarken esas aldığımız, "üretimi için toplumsal olarak gerekli emek-zaman" gibi nesnelliği bulunan bir ölçüte dayanmazlar. Nesnellik olmayınca, pazardaki değişim değeri, yere, ülkeye, kültüre, zamana göre değişiklik gösterir.

Bir doğal varlığın mübadeleye konu edilen yararı (kullanım değeri) birden çok olabilir. Bu yararlılık, insanlar yanında başka canlılar için de geçerlidir. Bir dolmakaleminden farklı olarak, tekil bir ürün olarak pazara sunulmuş olan şişedeki suyun ekosistem içindeki yararları tekil değildir, bir demet oluşturur. Benim için yararı susuzluğumu gidermek olan şişe suyu, elde edildiği pınarın içinde yer aldığı ekosistemde sayısız yararlılara sahiptir.

Yukarıda gördüğümüz tekilleştirmenin yarattığı önemli bir sorun da budur:

Doğadaki varlığı bağlamından koparmak, doğada demet halindeki yararlarının gerçekleşmesine engel olur. Değerleme açısından beliren sorun ise, doğadaki varlıkların demetler halindeki çok sayıdaki yararlarının hesaplanmasının olanaksız olmasıdır. Robertson'ın (2011: 394) belirttiği gibi, değeri saptanmaya çalışılan varlığın bir ekosistem içinde hangi değerli özellikleri içerdiği, demet halindeki bu özelliklere nasıl değer biçileceği konusunda bütünlüklü bir saptama yapılması olanaksız olduğu gibi, bu saptamayı yapacak bir otoritenin varlığı da tartışmalıdır. Demetin içindeki özelliklerin tekilleştirilmesi ve böylece o tekil nitelik için bir değerlendirme yapılması da, ekosistem içinde bir ayırıştırma yapmanın, birini ötekinden net biçimde ayırmanın zorluklarını taşır. Bunların farkında olmakla birlikte, yine de Robertson, verili doğanın değerlemesinin yapılması tezini savunur ve hesaplamanın nesnel güçlüklerinden çok, iktisatçıların uygun yöntemi bulamamış olmaları bakımından şimdiye kadarki eksikliklerinin getirdiği öznel gerekçenin altını çizer.

Kaldı ki, yukarıda adları anılan dolaşımdaki hesaplama yöntemlerinden hangisi kullanılırsa kullanılsın, meta üretimine dayanan kapitalizmde verili doğanın fiyatlandırılması da, fiyatlandırılmaması da içinden çıkılmaz bir açmaz yaratır. Verili doğanın fiyatlandırılıp bedelinin ödenmesi; gerçekte bedeli ölçülemez olan yaşamın parasallaştırılması, yalnızca fiyatı olan varlıkların değerli olduğu ve korunduğu yanlışının yaygınlaşması, doğanın ticarileştirilmesini ve metalaştırılmasını genişletmesi, fiyat biçilen tekil varlığın başka varlıklarla ve ekosistemle ilişkisinin göz ardı edilmesi ve gizlenmesi, doğayı metalaştırmaksızın kullanım değeri üretme alternatiflerini boğması, satın alma gücü yetmeyenlerin doğadan yararlanmasını olanaksızlaştırması gibi sorunlar doğurur. Buna karşılık, verili doğanın, kapitalizmde "serbest mal" olarak bedel ödenmeden üretim girdisi sayılması ise; doğanın, bireyci ya da kapitalist biçimde sahiplenilmesi, canlı ve cansız varlıkların, ekolojik ve toplumsal bir maliyet yüklenilmeksizin sermaye lehine haksız kazanca dönüştürülmesi ve yağmalanması, kapitalizmde fiyatı olmayanın değeri olmadığı varsayımı ileri sürüldüğünden piyasa mekanizmalarıyla desteklenmeyen doğa koruma politikasının etkisiz kalması ya da öyle anlaşılması gibi sorunlara yola açar.

Yerini Alma, Marx'ın meta fetişizmi kavramıyla emek bakımından yaptığı çözümlemenin doğa bakımından genişletilmesi olarak düşünülebilir. Biliyoruz ki, meta, doğanın sağladığı maddenin, insan emeği sayesinde insan gereksinmesini karşılayacak bir biçime sokulmasıdır. Doğanın kullanım değerine dönüştürülmesinde gizemli herhangi bir şey yoktur. Oysa, emeğin ürünü, meta haline gelğinde bir gizeme bürünür.

Metanın gizemli olmasının iki yönü var. Her meta, insan emeğinin ürünüdür, bu, ona toplumsal nitelik verir. İnsan başkaları için kullanım değeri ürettiğinde, emeği, toplumsal bir biçim alır. Gizemin birinci boyutu, metanın; insan emeğinin toplumsal niteliğini, sanki kendi nesnel niteliğiymiş gibi yansıtmaması-

dır. Bir başka deyişle, sanki kullanım değerini emek yaratmamış gibi, metanın kendisine bir değer atfedilmesidir. Meta değerli olduğuna göre, bu onun kendisinde bulunan bir değermiş gibi meta fetişleştirilir. Başkaları için yararlı bir metayı yaratan ve metaların birbiriyle değiştirilmesinde ("pazar fiyatı" için) eşitleyici nesnel bir ölçü sağlayan emek (emek-zaman) olduğu halde, metanın değeri, âdeta onun kendisinde bulunan nesnel niteliğe bürünür. Böylece, meta fetişizmi, metanın toplumsal niteliğini, onun insan emeğiyle yaratılmış olduğu gerçeğini gizler.

İkinci olarak fetişleştirilen meta, üreticiler arasındaki bir toplumsal ilişkiyi değil de emek ürünleri olan nesneler arasında kurulan bir ilişkiyi yansıtır. Öyle ki, bu ilişki, üreticilerin dışında ve onlardan ayrı bir ilişki gibi görünür ve gizlenir. Meta üretiminde üreticiler başkası için kullanım değerleri üretirler. Bireysel emeklerin toplamı, toplumsal emeğin tümünü oluşturur. Bununla birlikte üreticiler, değişim ilişkisine girinceye kadar birbirleriyle karşılaşmazlar. Bir kişinin emeği ötekinin emeğiyle, değişim eyleminde karşılaşır. Ama meta fetişizminde bu ilişki, emeğiyle yararlı ürün üreten üreticiler arasındaki toplumsal ilişkiler olarak değil de, bireyler arasında maddi ilişkiler olarak, daha sı metalar arasındaki ilişkiler olarak görülür. Üreticilerin üretken etkinlikleri, nesnelerin kendisine ait etkinlikler biçimini alır; o kadar ki, kişiler nesneleri yöneteceğine, nesneler kişileri yönetmeye başlar. Meta üretimi sırasında harcanan emek-zamanın eşdeğer karşılığı olarak para, üreticiler arasındaki toplumsal ilişkiyi aydınlatmak yerine, tersine, örtbas eden bir öge olmuştur (Marx, 1986: 86-91).

Benzer biçimde, doğanın metalaştırılması bakımından yerini alma (*displacement*), nesnenin sanki kendisinden başka bir nesneymiş gibi görünmesidir. Meta, bir "şey" gibi görünse de, gerçekte, üretimi ve tüketimi sürecinde sosyo-doğal bir ilişki söz konusudur (Castree, 2003: 282). Meta, toplumun doğayla olan ilişkisini birkaç biçimde perdeler. Birincisi, raftaki nihai ürün olarak meta, onun doğadan üretildiği gerçeğini gölgede bırakır; pazarda, doğadan dönüştürüldüğüne işaret eden geçmişinden arınmış bir halde bulunur. Ahşap masa, ağaç olmaksızın, simyacıların beyhude çabalarına karşın altın bilezik de, altın cevheri olmaksızın üretilemez.

İkincisi, metada, üretilmesi için gerekli olan doğaya bağımlılık gizli kaldığı için, toplumun doğayla ilişkisi çarpıtılmış bir biçime bürünür. Değerinin tek belirleyenin fiyatı olduğu sanılan metada, içrek olarak bulunan doğa yoksandığı içindir ki, emeğin ancak doğa üzerinde çalışarak meta üretebildiği gerçeği buharlaşır. Toplumsal olanın doğayla hiçbir kesişiminin olmadığı bir meta kavrayışı belirir. Metanın toplumsal niteliğini görmeyen meta fetişizmine ek olarak, ama bu kez bununla paradoks oluşturan biçimde, meta, yalnızca pazar, ekonomi, toplum, kültür alanlarına, kısacası yalnızca insanlık âlemine ait bir nesneye dönüşür.

Üçüncüsü de, meta, toplumun doğayla ilişkisinin yol açtığı kirliliği, ekolojik bozulmayı, biyolojik çeşitlilik kayıplarını, iklim değişimini ve benzeri olguları perdeleyen biçimde fetişleştirilir. Yumurtayı kırmadan omlet yapılamayacağı gibi, ağacı kesmeden masa yapmanın da olanağı yoktur. Ovacık Köyü halkı için Bergama altın madeninin gözlerinin önünde yarattığı geri döndürülemez ekolojik etkilerde gizemli hiçbir yön yoktur. Ama oradaki bir köylü için bile düğünde takılan altının, siyanür balcığından arınmış, parıldayan bir gizemi olabilmektedir. Meta, doğaya verilen zarar gizlenmiş olarak, olduğundan başka, bu anlamda tüketicisine yabancı bir nesneye bürünür.

Yerelliği bir yana bırakıp üretim ve tüketimin uluslararasılaşması dikkate alındığında, gizemlilik daha da artar. Meta üretimi ile meta tüketiminin birbirinden mekânsal ve zamansal olarak ayrılması, meta üretimi sürecinde verilen zararın, yaratılan kirliliğin, metanın tüketicisi tarafından görülmesine engel olur. Gerçekten de, meta üretimiyle tüketimi arasındaki zamansal ve coğrafi uzaklık, epistemik bir uzaklığa yol açmaktadır (Plumwood, 2002, 81). Metanın hem üretimi, hem de tüketimi sırasında ekolojik açıdan zararlı sonuçları olabilir. Metaların zamanda ve mekânda yer değiştirmeleri, zararlı etkilerini gizler. Zamansal uzaklaşma, metaların uzun süreler depolanabilmesi ve üretiminden çok sonra tüketicisine sunulmasıyla oluşur. Mekânsal uzaklaşma, dünyanın bir ucunda üretilen ürünün öbür ucunda pazara sunulmasına işaret eder. Kapitalizmin gelişmesine koşut olarak meta üretimiyle tüketiminin hem zaman, hem mekân olarak birbirinden uzaklaşması, üreticileri tüketim sırasında ve tüketicileri de üretim sırasında oluşan doğa ve insan sağlığı üzerindeki ekolojik sonuçlarla ilgili bilgidan koparır.

Üretim ve tüketim arasındaki sürenin artması ve mesafenin uzaması, ekolojik zararların gizlenmiş olarak başka yerde, başkalarına dağıtılmış olduğunun yurttaşlarca bilinmesini güçleştirir. Kaldı ki hiç kimse, ne Manhattan'daki mücevhercide elmas yüzük alırken Güney Afrika'da madende o elmas elde edilirken yaşamını yitiren 12 yaşındaki çocuğu bilmek ister, ne de Ankara'da California'dan gelen bademi tüketirken o bademin üretimi sırasında su kaynaklarına verilen zararı düşünmek ister. "Gözden uzak, gönülden ırak" olunca, insanların vicdani sorumluluktan da kurtulmaları kolaylaşır. Nitekim Kanada'da fok avıyla ilgili yayın yasağı istenmesi de, bilme sürecini kesintiye uğratarak uzaklaştırma etkisi oluşturma çabasıdır. İnternet, medya, sosyal medya gibi iletişim olanaklarının gelişmiş olması, bilgilenme, öğrenme, haber alma hakları önünde sermaye ve devlet tarafından oluşturulmuş sınırlandırmaları gidermeye yetmez. Gerek genel olarak meta üretimi, gerek doğanın metalaştırılması, metalara içrek ekolojik etkiler gizlenmiş ve gizemleştirilmiş olarak sürdürülmektedir. Bu durumun ekolojik zarara karşı toplumsal tepkilerin oluşmasını engelleyici siyasal bir boyutunun bulunduğunu da belirtmek gerekir.

Doğanın metalaştırılmasında siyasal etmenler: Türkiye örneği

Bu bölümde, yukarıdaki kuramsal tartışmayı somutlayarak geliştirmek için AKP hükümetleri dönemine odaklanarak madenlerin ve tohumun metalaştırılması incelenecektir. Bu yapılırken, doğanın metalaştırılmasında devletin nasıl bir rol üstlendiği özellikle araştırılacaktır. Ayrıca, bu rolün, giderek artan biçimde bir merkezileşme sistematığıyla yerine getirildiği görülecektir. Önceki iki bölümde yer almayan devletin işlevinin incelenmesi, metalaştırma sürecinde iktisadi toplumsal ilişkiler yanında siyasal aktörlerin etkilerinin de olduğunu açıklığa kavuşturacaktır. Siyasal etmenler tartışmasında, metalaştırma karşıtı ekolojik toplumsal muhalefet de ele alınacaktır.

Madenler, doğanın cansız unsurlarının metalaştırılmasının bir örneğidir. Tohum ise cansızdan canlılığa geçişin çekirdeğini oluşturmada bakımından ilgi çekici olabilir. Doğanın biyolojik olan ve olmayan bileşenlerinin metalaştırılması süreçleri, canlılığın yarattığı farklılıklarla yakından ilişkilidir. Tarım biyolojik temelli bir etkinlikken madencilik ise cansız materyalle ilgilenir. Bununla birlikte, bir yetiştirme etkinliği olan tarımla, bir doğadan elde etme (*extraction*) etkinliği olan madenciliğin ikisi de doğaya dayanır. Bu iktisadi etkinlikler arasındaki farklılığın asıl belirleyeni ise biyolojik sistemlerin özelliklerine müdahale edilip edilmemesinde yatar. Boyd, Prudham ve Schurman (2001), bu farklılıkları, Marx'ın kavramından yola çıkarak "doğanın gerçek ve biçimsel içerimi" (*real and formal subsumption of nature*) ayırımına göre tartışır.

Marx, çalışma saatlerinin uzatılmasıyla yaratılan mutlak artık değer artışını, emeğin sermaye tarafından biçimsel olarak boyunduruk altına alınması (*formal subsumption*) olarak niteler. Bu durum, kapitalizme özgü olmadığından, kapitalizmden önce de geçerli olduğu için, biçimseldir. Buna karşılık, makineleşmeyle ve bilim ve teknoloji kullanımıyla, emek üretkenliğinin artırılması yoluyla sağlanan görece artık değer artışı, emeğin gerçek anlamda sermaye ilişkisine içerilmesidir (*real subsumption*) (Marx, 1976: 1019-1038).

Benzer biçimde, doğanın biçimsel olarak içerilmesinde, doğa dışsal maddi unsur olarak kullanılır. Üretimin dışında oluşmuş nitelikler, süreçler ya da stoklar, doğal kaynaklar ve madenler olarak çıkarılır ve metalaştırılır. Yetiştirme olmayan, geleneksel uygulamalarıyla balıkçılık ve ormancılık ile madencilik gibi doğadan elde etmeye dayalı tüm bu etkinliklerde, doğada bulunan varlıkların üretkenliğinde bir değişim olmadığından biçimsel içerme geçerlidir. Oysa, metalaştırmanın konusu olan biyolojik bir sisteme müdahale edildiğinde doğa gerçek anlamda sermayenin boyunduruğuna sokulur. Çünkü biyolojik sistem dönüştürülerek, manipüle edilerek, doğanın ya da doğal bir sürecin kendisi üretkenlikteki artışın aracı olarak iş görür. Bir bakıma, biyolojik sistemin kendisinin bir üretici güce dönüştüğü söylenebilir. Bu bakımdan gerçek içerme, tohumcu-

luk, tarımsal üretim, kültür balıkçılığı ve orman yetiştirme gibi etkinlikler için söz konusu olabilir. Geleneksel balıkçılık ve ormancılık yanında günümüzde orman ve su ürünlerinin yetiştiriliyor olması, sermaye mantığı bakımından anlamlıdır. Demek ki, meta üretiminde emek üretkenliği artırılarak artık değer in çoğaltılmasının yanında, biyolojik unsura dayalı metalaştırma etkinliklerinde doğanın üretkenliği de artırılarak sermaye birikimi sağlanabilir. Meta üretimine konu olan biyolojik unsurun üretkenliği çeşitli yollarla artırılabilir. Büyüme hormonu, yapay gübre, antibiyotik, yabancı ot ve böcek öldürücü kimyasal kullanımı, sıcaklık, ışık, nem ve benzeri gibi çevre, mevsim ve iklim koşullarının denetim altına alınması, gen mühendisliğinin ve teknolojilerinin sağladığı olanaklarla yapılan genetik değişikliklerle yeni özelliklerin kazandırılması ya da istenmeyen özelliklerin susturulması gibi yollarla doğa, “daha güçlü”, “daha çabuk büyüyen” ve “daha üretken” hale getirilmektedir (Boyd, Prudham ve Schurman, 2001: 562-566). İzleyen altbölümlerde, madenler, doğanın biçimsel içeri mi ve tohum da gerçek içerim örneği olarak seçilmiştir.

Madenlerin metalaştırılması

Yukarıda tartıştığımız metalaştırmanın üç ögesinin, madenler bakımından geçerli olduğuna kuşku yoktur. Maden cevheri, emek harcanarak kullanım değeri olan bir nesneye dönüştürülerek mübadeleye konu olur. Bütünleyici unsurların geçerliliği de, önceki bölümün altbaşlıklarında sürdürülen tartışmalarda madenler ve altın örneği kullanılarak zaten gösterilmişti. Şimdi artık siyasal etmenlere odaklanabiliriz.

Türkiye’de son yıllarda izlenen politikalar madenlerin metalaştırılmasını kolaylaştırmıştır. 1985 tarihli Maden Kanunu’nda sadece yasada adı listelenen maddeler maden sayılırken, 2004 yılında 5177 sayılı yasayla yapılan değişiklik ile maden tanımı genişletilmiş, başka yasaların konusu olan petrol, doğalgaz, jeotermal ve su kaynakları dışında kalan, yer kabuğunda ve su kaynaklarında doğal olarak bulunan ve ekonomik değeri olan her türlü madde, Maden Kanunu’nun kapsamına alınmıştır. Maden dendiğinde akla yalnızca metal madenler ya da değerli taşlar gelmesin; yasada, kum ve çakıldan tutun, deniz, göl, kaynak suyundan elde edilecek eriyik halde bulunan tuzlara varıncaya kadar geniş bir maden çeşitliliği söz konusudur. Bu bakımdan, ekonomik ve ticari değeri olan doğadaki her türlü madde, AKP hükümeti eliyle maden tanımına sokularak metalaştırılmaya açılmıştır.

AKP hükümeti adına TBMM’de konuşma yapan dönemin enerji ve tabii kaynaklar bakanı, madenlerin ormanın içinde ya da köy meydanının ortasında da olsa çıkarılıp ekonomik ve ticari değerler olarak ekonomiye kazandırılması gerektiğini vurgular: “Biz, madencilik işine girecek miyiz, girmeyecek miyiz, buna bir karar vermemiz lazım hep beraberce. Madenler, ormanlardan arındırıl-

mış, deltalardan arındırılmış, vadilerden arındırılmış, köylerden çok uzak yerlerde, istediğimiz yerlerde veya şurada madencilik faaliyeti yapalım, mera vasfını da kaybetmiş dediğimiz yerlerde olmuyor” (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 23. Dönem, 4. Yasama Yılı, 4. Birleşim, 8 Ekim 2009 Genel Kurul Tutanağı). Demek ki, nelerin maden sayıldığı bakımından bir genişleme yanında, madenin nerede olursa olsun ve ne pahasına olursa olsun bulunup çıkarılması bakımından madencilik yurt sathına yayılarak genişlemesi de bir politika olarak benimsenmiştir.

O kadar ki, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı başlattığı yeni bir çalışmayla ülkedeki madenleri karış karış saptayacak “jeofizik ve jeokimya haritaları”nın 2018 yılında tamamlanacağını duyurmuştur. Buna göre, tüm yurttaki her beş kilometrede bir, topraktan, sular dan, dere sedimanından ve bitkilerden örnekler alınacaktır. Yanı sıra, gökyüzünden görüntüleme ile yurdun “jeofizik röntgeni” çekilerek yasadaki geniş tanımı karşılayan tüm madenlere ilişkin hiçbir verinin atlanmadan toplanması sağlanmış olacaktır (Yurdakul, 2016; Albayrak, 2017). Devletin elde ettiği tüm bu veriler de madencilik sektöründeki sermayenin hizmetine sunulacaktır.

AKP iktidarı sermayeden de üzerine düşeni yapmasını ve maden cevherini hızlıca gün yüzüne çıkarmasını beklemektedir. 7061 sayılı torba yasaya yerleştirilen değişiklikle, arama ruhsatı verilenlerin, arama döneminde işletme ruhsatı talebinde bulunmaması durumunda arama ruhsatının iptal edileceği kuralı getirilmiştir. Bu değişikliğin gerekçesi “gerçek anlamda madencilik yapmak isteyenlere fırsat verilmesi” biçiminde ifade edilmiştir. “Atıl duran maden sahalarının etkin olarak değerlendirilmesini hedefleyen” bir başka maddeyle de, maden üretiminin projede belirtilen yıllık miktarın %30’undan az olması halinde önce para cezası ve sonra da işletme izninin iptal edileceği öngörülmektedir (R.G., 5.12.2017, 30261, m. 48 ve 49). Hükümet, madenlerin metalaştırılması sırasında oluşabilecek bir savsaklamayı ya da gecikmeyi cezalandırma niyetini yasalaştırmıştır.

Doğal zenginliklerin ve kaynakların metalaştırılmasında devlet, sermayeyle birlikte ana aktördür. Anayasa madde 168’e göre, “Tabii servetler ve kaynaklar devletin hüküm ve tasarrufu altındadır.” Bu kural yasaya da girmiştir: “Madenler Devletin hüküm ve tasarrufu altında olup, içinde bulundukları arzın mülkiyetine tabi değildir.” Yine Anayasa’ya göre, “Bunların aranması ve işletilmesi hakkı devlete aittir. Devlet bu hakkını belli bir süre için, gerçek ve tüzel kişilere devredebilir.” Burada, yukarıda gördüğümüz, tasarruf hakkının başkasına satılabilir olması özelliğinin anayasal dayanağını görüyoruz. Ayrıca, yasaya göre, devletin verdiği maden ruhsatları ve buluculuk hakkı da üçüncü kişilere devredebilir (m. 5).

Maden ruhsatları bakanlıkça verildiği gibi, devir işlemi de bakanlık onayı gerektirir. Ayrıca, madencilikle ilgili teşvikleri Bakanlar Kurulu belirler (Maden

Kanunu, m. 9). Bunlar göz önünde tutulduğunda, madenlerin metalaştırılması konusunda merkeziyetçi bir yapının bulunduğu ve bu merkeziyetçiliğin AKP iktidarı döneminde derinleştiği gözlenmektedir.

Başbakan Ahmet Davutoğlu'nun, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Sektörel Ekonomi Şurası'nda yaptığı konuşma, madenlerin metalaştırılmasında merkeziyetçiliğin ulaştığı boyutları gözler önüne sermektedir ("Dayanıklı Tüketim...", 2015).

Madencilik izinleriyle ilgili olarak

gecikmeler varsa çözüm üretilmesi talimatı vermiştim. Arkadaşlarımız gerekli mekanizmaları kuruyorlar. Ama bazı şeyler de abartılıyor. Son duruma göre 4 bin 305 ruhsata geçtiğimiz dönemde olumlu cevap verildi. Bekleyen ruhsat 897 idi. Olumsuz cevap verilen 960 talep ise tekrar değerlendirildi. Son bir haftada daha önce olumsuz olan 960 talep yeni bir değerlendirmeye olumluya dönüştürüldü. Dolayısıyla herhangi bir gecikmeye izin vermeyeceğiz.

Madencilik izin türü katsayısının 15 Nisan 2015'te yapılan düzenlemeyle indirildiğini söyleyen Davutoğlu, maden arama izinlerinde yüzde 50, maden işletme izinlerinde yüzde 75, maden tesis ve alt yapı tesislerinde yüzde 100 oranında indirimle gidildiğini bildirdi.

Başbakan Davutoğlu, şöyle konuştu:

Korunan alanlarla ilgili talep edilen hususlar yeni bir genelgeyle düzenlendi. Madenlerde orman izinleriyle alakalı süreler kısaltıldı. Sektörlerin diğer talepleriyle ilgili gerekli çalışmalar da yapılıyor. Enerji Meclisi yüzde 1.5 harcın kaldırılması konusunda bir talep getirdi. Bunu değerlendireceğiz.

Davutoğlu'nun konuşmasında, merkeziyetçilik yanında, keyfi yönetim olgusunun izleri de sürülebilir. Bir hafta önce uygun görülmeyen başvurular, bir hafta içinde ruhsatlandırılabilir. Dahası, metalaştırma sürecinde sermaye yararına kolaylaştırıcı işlemler yapılırken, doğal varlıklara verilebilecek zararların dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır.

Gerçekten de, AKP hükümetleri madenlerin metalaştırılmasının çevre ve halk sağlığına etkileri bakımından ya madencilğe getirilen sınırlandırmaları tümüyle kaldırmış ya da esnetmiştir. Örneğin, 2004 ve 2006 yıllarında Çevre Kanunu'nda yapılan değişikliklerle, petrol, jeotermal kaynak ve maden arama etkinlikleri çevresel etki değerlendirmesi (ÇED) kapsamı dışında bırakılmıştı. Anayasa Mahkemesi, bu değişikliği, çevre hakkını ve çevrenin korunmasını düzenleyen Anayasanın 56. maddesine aykırı bularak iptal etmiştir (R.G., 8.7.2009, 27282).

Madencilik nereden yapıldığı doğaya zararını daha da artırıcı bir etkide bulunur. Başbakanın yukarıda yer verilen konuşmasında da vurgulandığı gibi, sermayenin korunan alanlarda madencilik yapabilmesini sınırlandıran en-

geller giderilmiş, buralarda da madencilik etkinliklerinin önü açılmış, böylece metalaştırma çevre koruma bakımından sınır tanımaz biçimde yaygınlaştırılmıştır. 2004 yılında 5177 sayılı yasayla, Maden Kanunu'nun 7. maddesinde yapılan değişiklikle "korunan alanlar" madenlerin metalaştırılması sürecine açılmıştır. Buna göre, orman, muhafaza ormanı, ağaçlandırma alanları, kara avcılığı alanları, özel çevre koruma bölgeleri, milli parklar, tabiat parkları, tabiat anıtı, tabiatı koruma alanı, tarım, mera, sit alanları, su havzaları, kıyı alanları ve sahil şeritleri, karasuları, turizm bölgeleri, alanları ve merkezleri ile kültür ve turizm koruma ve gelişim bölgeleri, askerî yasak bölgeler ve imar alanları ile mücavir alanlarda madencilik yapılmasına izin verilmiştir. Buralarda yapılacak işlerin, çevresel etki değerlendirmesi ve sağlığa aykırı kuruluşlarla ilgili konular bakımından hangi kurallara göre yürütüleceği Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılacak bir yönetmelikle belirlenecektir. Merkeziyetçi eğilim dikkat çekicidir. Metalaştırma sürecinde düzenleyici kurallar bir yönetmelikle merkezî düzeyde hükümet tarafından saptanacaktır.

Anayasa Mahkemesi yasadaki bu değişikliği, doğal zenginliklerin ve kaynakların, kıyıların ve tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunmasıyla ilgili kuralların yasayla düzenlenmesi gerektiği, bu bakımdan bu konunun Bakanlar Kurulunca çıkarılacak bir yönetmeliğe bırakılmasının Anayasa'ya aykırılık oluşturduğunu belirterek iptal etmiştir (R.G., 11.6.2009, 27255). Bununla birlikte, Anayasa Mahkemesi iptal gerekçesinde, korunan alanların ve ekolojik süreçlerin korunması bakımından değil de, yalnızca hukuk devleti ilkesiyle ilgili bir aykırılık görmüştür. AKP hükümeti de yönetmelik düzenlemesinden vazgeçerek, 2010 yılında 5995 sayılı bir yasayla, iptale konu maddedeki konuları yeniden Maden Kanunu'na sokmuş, adı geçen korunan alanlarda madencilik etkinliklerini yeniden olanaklı kılmıştır (R.G., 24.6.2010, 27621). Yasaya sokulan benzer hükümlerin iptal edilmesi isteminde bulunulmuşsa da Anayasa Mahkemesi Anayasa'ya herhangi bir aykırılık görmemiştir (R.G., 6.10.2012, 28433).

Korunan alanlarda madencilik yapılabilmesi için bazı izin yetkileri olan kurumsal yönetimlerde de değişiklikler yapılmıştır. 2011 yılında bakanlıkların örgütlenmeleriyle ilgili yeni düzenlemeler yapılırken, kültür ve tabiat varlıklarının yönetimi birbirinden ayrılmış ve merkezî yönetimin yetkileri artırılmıştır. Davutoğlu'nun talimatıyla bir haftada yüzlerce ruhsatın verilmesi örneğinin gösterdiği gibi, merkeziyetçi yapılarda sermayenin iş görmesinin daha kolay olduğu ileri sürülebilir. Daha önce tespit ve tescil edilmiş olan doğal sit alanlarının ve doğa varlıklarının statülerinin yeniden değerlendirilmesi konusunda da Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'na yetki verilmiştir. Böylece, daha önce korunan alanın yeni bir değerlendirme ile korunan alan olmaktan çıkarılmasının yolu açılmıştır. Her ne kadar korunan alanlarda AKP dönemiyle birlikte artık madencilik zaten yapılabiliyor olsa da statü değişikliği kimi izin prosedürlerini de gereksiz kılmaktadır.

Ayrıca, Orman Kanunu'nda yapılan değişikliklerle, Orman ve Su İşleri Bakanlığı'nın izniyle devlet ormanlarında maden aranması ve işletilmesi yolu açılmıştır (5995 sayılı yasa, R.G. 24.6.2010, 27621). Türk Petrol Kanunu'nda yapılan değişikliklerle Orman Kanunu'na göre orman sayılan alanlarda petrol arama ve işletme etkinliklerinin yapılmasına olanak tanınmıştır (6491 sayılı yasa, R.G., 11.6.2013, 28674). Madencilik Faaliyetleri Uygulama Yönetmeliği'nde değişiklik yapılarak, meralarda madencilik yapılması kolaylaştırılmıştır. Meranın tahsis amacının değiştirilmesini isteyen maden ruhsat sahibinin bakanlığa başvurması halinde, bakanlığın bir ay içinde talebi sonuçlandıracağı fıkrası eklenmiştir (R.G., 7.1.2014, 28875). İlgili yönetmelikte 2012 yılında yapılan değişikliklerle, zeytinliklerde de madencilik, petrol ve doğalgaz arama ve işletme etkinliklerinin yapılmasına izin verilmiştir (R.G., 3.4.2012, 28253).

Tüm bu örneklerin doruğu sayılabilecek düzenleme, kamuoyunda "madde 80" olarak bilinen 2016 tarihli bir yasa değişikliğidir. Bu maddeyle, doğanın metalaştırılmasını da içeren yatırımların, hiçbir çevre kaygısı gütmeyen ve merkezîyetçi bir siyasal yetki kullanımıyla önü açılmıştır. Ekonomi Bakanlığı'nın desteklenmesini uygun gördüğü madencilik, enerji üretimi, mega projeler gibi yatırımların, mevzuatta yer alan her türlü ruhsat, izin, lisans, tescil ve olası çevresel etkilerinin değerlendirilmesi (ÇED) işlemlerinden muaf tutularak yürütülmesine, ayrıca bu yatırımlar için hazine arazilerinin bedelsiz olarak sermayeye devredilmesine ve pek çok mali teşvikler sağlanmasına Bakanlar Kurulu karar vermektedir (6745 sayılı yasa, R.G., 7.9.2016, 29824).

Korunan alanlarda, ormanlarda, meralarda, zeytinliklerde ve ülkenin her yerinde devlet desteğiyle madenlerin metalaştırılması sürecine ve doğaya ve topluma verilen zararlara karşı pek çok tepki, protesto gösterileri ve muhalefet yapıları oluşmuştur. Bergama'da, Cerattepe'de, Efemçukuru'nda, Fatsa'da, Eşme'de, Murat Dağı'nda, Ödemiş'te, Kaz Dağları'nda, Yerlitahtacı'da, Kışladağ'da, halk, çeşitli eylemlerle ve mahkemelerde açtığı davalarla altın ve gümüş madenciliğine karşı olduğunu göstermiştir. Taş ocaklarına ve maden ocaklarına karşı da yerel tepkiler oluşmuştur. Madencilik karşı muhalefet konusunda benzer bir durum pek çok başka ülkede de gözlenmektedir (dünyadaki örnekler için bkz. [Özkaynak, Rodriguez-Labajos ve Aydın, 2015]).

Metalaştırmaya karşı toplumsal mücadele, mücadele aktörleri adını koysa da koymasa da, özü bakımından kapitalizme karşı mücadeledir. Kapitalizm, meta üretimine dayanan ve metalaştırmanın yayılması ve çeşitlenmesiyle derinleşen ve genişleyen bir düzendir. Marx'ın *Kapital*'inin birinci cildinin, birinci bölümünde kapitalizmi çözümlemeye meta ile başlaması tesadüf değildir. Kapitalizm karşı bir mücadele olduğu içindir ki, sermayeyle simbiyotik ilişkisi olan kapitalist devletin, toplumsal mücadeleyi yürütenlere karşı en sert önlemleri uygulaması şaşırtıcı olmaz.

Bu çerçevede Artvin Cerattepe'deki altın ve bakır madeni projesine karşı mü-

cadeleyi ve devletin tepkilerini ele alabiliriz. Proje, halka ve halkın ortaklaşa yararlandığı doğaya vereceği zararlar nedeniyle yirmi yıldır süren bir toplumsal mücadeleye yol açmıştır. 2016 yılı başında projenin yeniden canlandırılmasıyla birlikte, yıl boyunca çeşitli yürüyüşler, proje alanında uzun süreli nöbet tutma, iş makinelerinin alana girmesine engel olunması gibi çeşitli eylemler yapılmıştır. Proje için verilen iki ÇED'in mahkemede iptal ettirilmesinden sonra, bakanlığın ısrarını sürdürerek verdiği üçüncü "ÇED Olumlu" kararına karşı açılan idari davanın duruşma gününden iki gün önce, Artvin Valiliği bir genelge yayımlamıştır. Maden karşıtlarının muhalefetini engellemek için çıkarıldığı anlaşılan bu genelge ile, duruşma günü olan 19 Eylül 2016 tarihinden başlayarak bir ay süreyle "her türlü yürüyüş, basın açıklaması, toplantı, miting, çadır kurma, oturma eylemi, stant açma, afiş, pankart, bildiri vb. türündeki tüm etkinlikler ... yasaklanmıştır" (Artvin Valiliği, 2016). Buna benzer yasak kararı aylık olarak defalarca yinelenmiştir. Rize Valiliği ise, çeşitli illerden mahkemenin görüleceği Rize Adliyesi önüne gelmek isteyenlere engel olmaya çalışmıştır. Daha önce de, iş makinelerinin maden sahasına girmesine engel olmak için başlatılan uzun soluklu direniş karşısında (Akdemir, 2016b), devlet, jop, biber gazı, basınçlı su içeren zora dayalı önlemleri devreye sokmuştu (örneğin bkz. "Cerattepe'de Kadınlara ...", 2016). Benzer biçimde, projede yer alan şirket de (Cengiz Holding), muhalefeti engellemek üzere altmış özel güvenlik görevlisini silahlandırma yolunu seçmişti (Eroğlu, 2016).

Ayrıca, yukarıdaki gibi zora dayalı baskı yöntemlerinin tamamlayıcısı ise, sermaye-devlet simbiyosisinin ideolojik hegemonya kurma çabasıdır. Cerattepe mücadelesinde bunun da çok sayıda örnekleri gözlenmektedir. Trabzon Valisi, "Bakır üretimini artırmanın önündeki tüm engellerin kafasını kopartacağız," sözüyle ("Vali Yavuz ...", 2016) maden karşıtlarına gözdağı vermeyi görevi saymıştır. İçişleri Bakanlığı, hakkında şikâyet ve suç duyurusunda bulunulan söz konusu vali hakkında soruşturma açılmasına izin vermemiştir (Yılmaz, 2017). Çevre ve şehircilik bakanı, kalkınmayı çevrenin önüne koyan daha genel bir çerçevede, "Biz put haline getirmişiz çevreyi. Bu taşkınlık da yatırımları engellemiş," diyerek (Alp, 2016), hem ideolojik olarak "put yıkıcı" bir rol üstlenmiş, hem de sermaye için kolaylaştırıcı düzenlemelerin yapılacağını belirtmiştir. Buna koşut bir başka gelişme, Türkiye'nin, maden atıklarının denize bırakılmasını yasaklamayı amaçlayan uluslararası bir düzenleme önerisine karşı çıkarak ret oyu kullanmasıdır. Türkiye, elli üç ülke arasında karşı yönde tutum gösteren iki ülkeden biridir (Sutterud ve Ulven, 2016). Çevre tahribatına ve halkın muhalefetine karşı madenlerin metalaştırılması konusundaki siyasal kararlılığın bir başka işareti, Orman ve Su İşleri Bakanının "Cerattepe'deki maden için geri adım atmayacağız," ifadesidir ("Bakan Eroğlu ...", 2016). İdeolojik baskının önemli bir aygıtı olan kimi medya kuruluşları da, mücadeleyi yürüten Yeşil Artvin Derneği'ni Almanya'nın çıkarlarıyla ilişkilendirmeye çalışmış, maden karşıtı

eylemlere katılanları ise terör ve kasten yaralama suçlamalarıyla itham etmiştir ("Artvin'de ...", 2016; "Çevreci Değil ...", 2016; "Merkel ...", 2016).

Devletin ideolojik ve zora dayalı aygıtlarının birlikte ve yaygın kullanımı, sorunun yalnızca basit bir madenin engellenmesi ya da işletmeye açılmasından daha fazlası olduğunu göstermektedir. Kapitalist birikimin aktörleri, Cerattepe mücadelesini; madenciligi kolaylaştıran mevzuat değişikliğiyle, jeofizik ve jeokimya haritaları çalışmasıyla madenlerin metalaştırılması seferberliği başlatmış olan Türkiye kapitalizmine yönelik bir tehdit olarak görmüştür. Bu görüş açısından, her tür yöntem kullanılarak tehdit savuşturulmalıdır. "Yerli kömür"le çalıştırılacak termik santraller ve "yeraltı zenginliklerinin ekonomiye kazandırılması" söylemi gündemdeyken, Cerattepe mücadelesinin etkileri yalnızca Artvin ili ile sınırlı kalmaz.

Tohumun metalaştırılması

AKP'nin iktidara gelmesiyle birlikte tarımda, sınırlı metalaşmadan derinleşen ve yaygınlaşan bir metalaşmaya doğru yönelen köklü bir dönüşüm gerçekleşmiştir (Değirmenci, 2017: 771). Bu dönüşümün en belirgin örneği tohumun metalaştırılmasında gözlemlenebilir.

Türkiye'de tohumluklarla ilgili ilk yasa 1963 yılında çıkarılmıştır. Bu düzenleme, tohumlukların üretimi, satışı, denetimi bakımından kamunun aktif rolünü öngörüyordu (Kara, Sargın, Uyanık, 2011: 510). Neoliberal politikaların yerleştirildiği 1980'li yıllarla birlikte, serbestleştirme, şirketlerin belirleyici olduğu bir tohumculuk modeli için uygun ortamı hazırlar. Tohum şirketlerinin tohumluğun fiyatını belirlemesine izin verilir. Tohumluk ithalatını serbest bırakan düzenlemeler yapılır. 1990'lı yıllarda tohumluk ithalindeki gümrükler gevşetilir, bitki çeşitlerinin tesciliyle ilgili yönetmelik çıkarılır (Altundal ve Akgün, 2007: 8).

AKP'nin ilk döneminde 2004 yılında Yeni Bitki Çeşitlerine Ait İslahçı Haklarının Korunmasına İlişkin Kanun çıkarılır (R.G., 15.1.2004, 25347). Ardından da 2006 tarihli Tohumculuk Kanunu kabul edilir (R.G., 8.11.2006, 26340). Bu iki yasa, 1963 tarihli yasanın neoliberalleşmeyle birlikte işlevsiz kalan sistemini tümünden ortadan kaldırır ve tohumculuğu, bakanlığın desteklediği şirketlerin ve uluslararası tekellerin arenası olarak düzenler.

Tohumluğun endüstrileşmesi ve meta üretimine dönüşmesi, pek çok bakımdan geleneksel tohum elde edilmesinden farklıdır. Bilindiği gibi, çiftçi, tarımsal üretimden tohumunu sağlar ve izleyen yıl bunu üretiminde kullanır. Bu biçimde sağlanan tohum, tarımsal üretimden ayrılmamıştır; tersine, tarımsal üretimin hem doğrudan bir sonucudur, hem de tarımsal ürünün yeniden üretimi için gerekli bir koşuldur. Çiftçi kendi üretici etkinliğinden, kendi gereksinmesi için tohum elde eder. Bu tohum gereksinmesinden fazla olduğunda bunu baş-

ka çiftçilerle değiş tokuş edebilir. Bu durumda tohumun metalaşmasından söz edilebilirse de, pazar için meta olarak tohumluk üretiminden farklı olarak çiftçinin gereksinme fazlası mübadelede değerlendirilmiş olmaktadır. Nitekim Tohumculuk Kanunu, çiftçinin gereksinme fazlası tohumluğu mübadele etmesine olanak tanımış, bunu yasanın kapsamı dışında tutmuştur. Bununla birlikte, yasa, çiftçinin ticarete konu olacak şekilde gereksinmesinden fazla, pazar için tohumluk üretmesini yasaklamış ve para cezası öngörmüştür (m. 14, m. 12). Bu yasak göstermektedir ki, meta olarak tohumluk üretimi kurallara bağlanırken şirketler başat aktör olarak öngörülmüştür.

Çiftçi yıldan yıla üründen tohum sağlar. Oysa, meta olarak tohumluk üretimi yerleştiğinde her yıl şirketten tekrar tohumluk satın almak zorundadır. Meta olarak tohumu yaygınlaştırmak için iki yol izlenmektedir. Bunun birinci yolu, biyoteknoloji yardımıyla tohuma yapılan müdahalelerle ürünün tohum vermesinin engellenmesidir. Bu, yukarıda gördüğümüz, doğanın sermaye tarafından gerçekten içerilmesinin bir yöntemidir. Terminatör tohum ya da üründen genetik olarak tohum elde etmeyi sınırlama teknolojisi, çeşitli ülkelerdeki tepkiler nedeniyle ve kimi tohumlarda da teknik olarak verimli sonuçlar alınamadığı için henüz şirketlerin istediği ölçüde bir yaygınlık kazanamamıştır. İkinci yöntemde ise, şirketler tohum sattıkları çiftçilerle sözleşme yaparak üründen tohum elde edilmesini yasaklarlar ve sonraki yıllarda da çiftçi tohumu sözleşme gereği satın almaya zorlanır. Çiftçinin hasat sonunda elde ettiği tohumdan daha verimli sonuçlar vermesi, çiftçiye her yıl şirketten tohum satın almaya yöneltebilmektedir. Yeni bitki çeşitleri geliştiren ıslahçının haklarının koruma altına alınması ve ayrıca bu çeşitlerin patentlenmesi, onlardan sağlanacak tohumların kullanımını da hukuken engelleyici sonuçlar doğurmuştur (Kloppenburger, 2004: 11).

Türkiye'de tohumluk üretimi ve kullanılmasında şirketlerin hakları yasal güvenceye bağlanmış olduğu gibi, yukarıda adı geçen 2004 tarihli yasayla ıslahçı hakları ve 2017 tarihli Sınai Mülkiyet Kanunu'yla da (R.G., 10.1.2017, 29944) mikrobiyolojik işlemlerle geliştirilen yeni bitki çeşitlerinin patent sahibinin hakları, koruma altına alınmıştır. Yalnızca küçük çiftçiler, ıslahçının ya da patent sahibinin haklarını gözetmiş olarak satın aldıkları ve kendi tarlalarında ürettikleri yeni bitki çeşitlerinden elde ettikleri çoğaltım materyalini kullanabilirler. Düzenlemeye göre, üretilen bitki çeşidi hibrid ya da sentetikse bu istisnai tohum kullanım hakkı küçük çiftçi için de yoktur. Ayrıca, uluslararası tohum, gıda ve tarım şirketlerinin hakları, uluslararası hukuk çerçevesinde de korunmaktadır. AKP'nin ilk döneminde Türkiye'nin taraf olduğu Gıda ve Tarım İçin Bitki Genetik Kaynakları Uluslararası Anlaşması'na göre, tohumun da içinde yer aldığı, gıda ve tarım için kullanılan bitki genetik kaynaklarına ve genetik materyale erişim, uluslararası şirketlerin patent gibi fikri mülkiyet hakları ve telif hakları korunarak ve gözetilerek mümkün olabilmektedir (R.G., 8.8.2006, 26253, m. 12.3.f ve 13.2.b.iii).

Böylece, şirketin meta olarak tohumla ilgili haklarının yasalarla ve uluslararası sözleşmelerle korunması; mahkeme, ürüne el koyma, tazminat, cezaevi gibi mekanizmaları da devreye sokan devletin aracılığıyla olur. Devlet-sermaye işbirliğinde metalaşma sağlanırken çiftçi, neyi, hangi tohumla, kimyasal kullanarak mı kullanmadan mı üreteceğine karar veremeyen, kendi tarlasında sözleşmeli üreticiye dönüşür.

Meta olarak tohum üretiminde, I. ve II. bölümlerde tartıştığımız metalaştırmanın öğeleri ve bütünleyici unsurları iş başındadır. Tohum, *tekilleştirilmiş* bir ürün olarak, bitkiden, onun meyvesinden ve tarımsal üretim bağlamından ayrılarak, tohum olarak pazarda satılmak üzere üretilir. Böylece, yüzyılların kolektif birikimini yansıtan bir üretimden elde edilen ve gelecek yıl yeniden üretimi garanti eden bütünlüklü bir tarımsal etkinliğin bir bileşeni olmaktan çıkmıştır. Tohum; patent, tescil, şirketin mülkiyet hakları ve benzeri yollarla *özelleştirilmiş*, üreticiden yalıtılmış, şirket hakimiyetine bırakılmış ve üretimi endüstriyel tarımın bir etkinlik alanına dönüşmüştür. İşlevsel *soyutlamaya* uygun olarak, meta olarak tohum, taşıdığı özelliğe göre bir çeşit olarak tescil edilir, kataloglanır, standart hale getirilir ve sertifikalandırılır. 2004 tarihli yasa, çeşit ve tescil gibi tanımlardan sonra katalogu, “ilgili mevzuat çerçevesinde ticareti yapılan çeşitlerin yayımlandığı liste” olarak belirlemiştir. Aynı yasaya göre, ıslah edilmiş yeni çeşitler üzerinde hak sahibi olanlar, bu haklarını *devredebilirler*, başkasına satabilirler. Tohumluğun *değerlemesi*, özellikle birkaç uluslararası şirketin hakim olduğu dünya pazarında tekeli fiyatlarla biçimlenir. Bir kıtada üretilen tohumluk, hiçbir mekânsal farklılaşmadan etkilenmeyecekmişcesine başka bir kıtada satılıp farklı bir iklimde toprağa düşer. Bir kıtadan öbürüne giden tohumluk, üretimi sırasındaki çocuk emeği sömürüsü, yerli toplulukların binlerce yıllık bilgisine patentlerle el konularak gasp edilen hakları gibi, toplumsal etkilerinden ya da doğaya verilen zararlarından haberdar olmayan tüketicisi çiftçi tarafından, zararsız, herhangi bir tohummuş gibi kabul görür (*yerini al-ma/fetişleştirme*).

Tohumun metalaşması, önceki paragraflarda sayılanlara ek olarak, başka sorunlara da yol açar. Sertifikalı tohumların yaygınlaşmasıyla birlikte atalık tohumluklar yok olur. İklim, toprak ve benzeri yerel koşullarla uyumlu ve dayanıklı yerel tohumluklar gözden düşer. Tek tip tohumluk kullanımı biyolojik çeşitlilik kayıplarına yol açtığı gibi, üreticinin ürün hastalıklarından daha çok ekonomik zarara uğramasını da beraberinde getirir.

Gerçekten de, tohumlukların uluslararası şirketlerce meta olarak üretilmesi, ithal edilmesini ve ticaretini sağlayan yeni mevzuat, tohumlukların yerel olarak elde edilip kullanılmasına son vermiştir. Marx'ın (1976: 777) “sermayenin merkezileşmesi” dediği olgunun siyasal ve kurumsal dayanağını sağlayan bu düzenlemeler, birkaç şirketin hakimiyet kurduğu, bir bakıma “merkeziyetçi” bir tohumluk piyasası yaratmıştır. Yerel tohumlar, ithal tohumların tehdidi al-

undadır. Merkeziyetçiliğin ikinci boyutu da Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı'nın çeşitli yetkileriyle ilgilidir. Tohumculuk Kanunu'na göre, bakanlık, tohumlukları tescil edip kayıt altına alır. Özelliklerini belirleyerek kayıt altına aldığı çeşitlerin meta tohum olarak üretilmesine de bakanlık izin verir. Bir başka deyişle, bakanlıkça tescil edilmeyen ve bakanlıktan izin alınmadan tohumluklar üretilemez. Yalnızca bakanlığın belirlediği ve katalogladığı özellikteki ve standarttaki tohumlukların ticaretine izin verilir. Pazara sürülerek ticareti yapılacak tohumlukların sertifikalandırılması yetkisi de bakanlıktadır. Tohumluk ithalatına ve ihracatına bakanlık izin verir. Bakanlık, tohumlukları yetiştiren, işleyen, satışa hazırlayan, dağıtan ve satan gerçek veya tüzel kişileri yetkilendirir ve denetler. Ayrıca tohumluk üretimi ve ticareti yapan bu şirketleri teşvik edip desteklerden yararlanıracak olan da bakanlıktır.

Yasa, tüm bu görevlerle donatmış bakanlığın, tescil ve kütüğe kaydışında kalan yetkilerini, gerekli görürse, “kısmen veya tamamen Türkiye Tohumcular Birliği'ne, kamu kurum ve kuruluşlarına, özel hukuk tüzel kişilerine veya üniversitelere; şartları belirlenmek kaydıyla, süreli veya süresiz olarak devredebilir” hükmünü getirmiştir. Burada yer alan “özel hukuk tüzel kişilerine” ifadesi Anayasa Mahkemesi'nce Anayasa'ya aykırı bulunmuş ve iptal edilmiştir (R.G., 23.7.2011, 28003). İptalin gerekçesinde tohumluk üretim izniyle, sertifikasyonu, ticareti, ithalatı ve ihracatı konusundaki bakanlık yetkilerinin yasada öngörüldüğü gibi devredilebileceği belirtilmiş, bununla birlikte, bunlarla ilgili denetim yetkilerinin ancak kamu görevlileri tarafından yerine getirilebileceği vurgulanmıştır. Birlik, kamu kurumları ve üniversiteler kamu tüzel kişisidir, ama fıkra da yer verilen özel hukuk tüzel kişileri denetim yetkisi kullanamazlar. Yalnızca bu ifadeyi iptal eden Yüksek Mahkeme, önemli pek çok aykırılık talebini ise reddetmiştir. Bir başka deyişle, tohumlukların metalaştırılması ve tohumculuğun şirketlerce yürütülen bir etkinliğe dönüştürülmesi, ne sosyal devlet ilkesi bakımından, ne de tarımsal üreticilerin korunmasıyla ilgili 45. madde bakımından Anayasa'ya aykırı bulunmuştur.

Az önce meta tohumlukların yaygın kullanımı için hibrid tohum teknolojisi ve şirketlerin hukuk mekanizmalarıyla korunması yollarının kullanıldığını vurgulamıştım. Türkiye'de kapitalist devletin tohumda metalaştırmayı yaygınlaştırmak üzere, ek olarak, zora dayalı kurallar ve mali destekler biçiminde başka yöntemlere başvurduğu da görülür. Hükümet, 2018 yılından başlayarak kullanılan tüm tohumlukların sertifikalı olmasını zorunlu kılan bir Bakanlar Kurulu kararı almıştır. Bu karar, yayımlanmadan önce, Tohum Sanayicileri ve Üreticileri Alt Birliği'ne açıklanmıştır (Topsakal, 2016). Ardından, Gıda, Tarım ve Hayvancılık bakanı, 2018 yılından başlayarak çiftçiye verilecek tarımsal desteklerden yararlanmak için sertifikalı tohum kullanma zorunluluğunun getirildiğini duyurmuştur (Ballıktaş ve Mansuroğlu, 2016). Desteklemeyle ilgili koşulun, Bakanlar Kurulu kararının hızlıca gerçekleşmesini sağlayarak, üründen elde

edilen tohum yerine şirketlerin ürettiği meta biçimindeki tohumlukların kullanılmasında ülke yüzeyinde yüzde yüzlük bir başarıya ulaşmayı amaçladığı açıktır. Bunlara ek olarak, bir Bakanlar Kurulu kararıyla Türkiye Ürün İhtisas Borsası kurulmasına izin verilmiştir (R.G., 6.4.2017, 30030). Borsa, tarım ürünlerinin lisanslı depoda ya da elektronik ortamda satılmasına ve ürünü temsilen çıkarılan ürün senetlerinin ticaretine aracılık edecektir ("Türkiye Ürün ...", 2017). Böylece, metalaştırma, borsa ile taçlandırılmıştır.

Tohumun metalaştırılması politikası yanında, doğanın, meta üretiminde bir unsur olarak kullanıma açılmasını sağlamak için de hükümetin nasıl bir yaklaşım benimsediği, Orman ve Su İşleri bakanının sözlerinde açıklığa kavuşmaktadır. Bakan, İzmir Ticaret Odası'nın 29 Nisan 2015 tarihli Özel Meclis Toplantısı'nda sermayeye şu çağırıyor (Milliyet, 30 Nisan 2015):

Bal ormanı kurun. Türkiye organik bal üretimine başladı ancak marka yok. Kredi veriyoruz, yer veriyoruz. Bal için ormanlar emrinizde. Fidan ve süs bitkileri için emrinizde, tıbbi ve aromatik bitkileri için emrinizde. Doğa ve yayla turizmi için ormanlar emrinizde. Serbest turizm ve ticaret merkezi için denizler ve ormanlar emrinizde.

Her ne kadar devlet ve şirketler, doğanın, sermayenin boyunduruğuna girmesi için hevesli olsalar da, bu girişimlerinde biyofiziksel ve siyasal engellerle karşılaşılır. Doğadan çıkararak elde etmeye dayalı metalaştırma etkinliklerinde "stokların" oluşmasıyla ilgili "doğanın zamanı" önem taşır. Örneğin, petrol, altın ve benzeri madenlerin doğada oluşmaları milyonlarca yıl alır. Mevsimsel dalgalanmalar sezonluk balık miktarını, gelişme döngüsünün uzunluğu ormanların büyümesini etkiler. Doğadaki bu gibi "stokların" tümden tükenmesi ise metalaştırmanın nesnesinin kalmaması anlamına gelir (Boyd, Prudham ve Schurman, 2001: 563).

Bu gibi biçimsel içerme uygulamaları yanında, biyolojik temelli metalaştırma etkinliklerinde tanık olduğumuz, sermayenin doğayı gerçek anlamda içerme çabasında da, sermaye birikiminin biyofiziksel kısıtları olacaktır. Tohumun üretkenliğini artırmaya yönelik müdahaleler, örneğin "zirai ilaçlar", meta üretiminin su, toprak, hava gibi çevresel koşullarını kirleterek ya da metalaştırılan varlığın niteliklerini bozarak gerçek içermenin gerçekleşmesini kesintiye uğratan sonuçlar doğurmaktadır. Tohumluğun, doğanın zamanıyla, coğrafya ile, iklim ve mevsimle ilgili engellerden kurtarılmasını hedefleyen genetik müdahalelerin hedeflenmeyen sonuçları arasında yer alan, başka ürünlere genetik bulaşma, ürün kayıpları, biyolojik çeşitliliğin yitirilmesi, zararlıların ilaçlara direnç geliştirmesi gibi sorunlar, bir bütün olarak tarımsal üretimi azaltmaktadır. Tohumun, bitkinin ve hayvanın üretkenliğini artırmak için ısıtma, soğutma ve aydınlatma sistemlerinde enerji kullanımı uzun dönemde iklim değişikliğine katkıda bulunurken, değişen iklim, biyolojik üretkenliğin altını oymaktadır.

Demek ki doğanın sermaye tarafından tümüyle ele geçirilmesi olanaksızdır. Bu olanaksızlığın bir nedeni, doğanın meta biçimine dönüştürülmesi sürecinde verimin düşmesi, tür kayıpları, kirlilik, iklim değişimi ve benzeri gibi kasıtsız sonuçların denetim altına alınmasındaki güçlük ise, bir başka nedeni de, piyasanın, biyolojik varlıkların sayılamayacak denli çok yararlarının ve işlevlerinin ekonomik eşgüdümünü ancak kısmi biçimde sağlayabilmesidir. Bir başka anlatımla, ekonomik üretime konu olamayacak kimi ekolojik yararlarından, kapitalizmde ekonomik değer üretme çabası tanım gereği başarısızlığa mahkumdur. Doğanın tümüyle pazara tabi kılınması, nesnel engellerle karşılaşır. Bu nesnel olanaksızlığın kendisi, ekolojik mücadelelerin nihai başarısı için bir iyimserlik nedenidir. Bu "nesnel kısıt" yanında, Prudham'ın (2009: 128) "özel kısıt" olarak adlandırdığı, doğanın metalaştırılmasının toplumsal/siyasal engelleri de kilit önemdedir. Dünyanın her yerinde, irili ufaklı toplumsal muhalefet, doğanın sermaye birikiminin boyunduruğu altına sokulması sürecine siyasal bir karşı çıkış sergilemekte ve sermayeyi püskürtten sonuçlar elde etmektedir.

Türkiye'de tarım nüfusu ve ekili araziler küçülmekle birlikte, çalışanların beşte birinin tarımda istihdam edildiği önemli bir ekonomik etkinlik alanında, tohumun metalaştırılması köklü bir değişiklik olduğu halde, metalaştırma politikasının ve şirket egemenliğinin yerleşmesi toplumsal bir sessizlikle karşılanmıştır. Tohumculuk Kanunu Tasarısı, TBMM gündemine alınca çeşitli örgütler ve platformlar Meclis'in önünde bir basın açıklaması yaptılar. Çiftçi Sendikaları Konfederasyonu Platformu ve ayrıca La Via Campesina'ya bağlı çiftçi örgütleri milletvekillerine iki ayrı mektup göndererek tasarının yasalaştığında olacakları hakkında uyarılarda bulundular (Aysu, 2015: 168-172). Madenlerin metalaştırılmasının yarattığı sorunlar, Bergama'dan (Çoban, 2004) Cerattepe'ye uzun soluklu ekolojik muhalefetlere yol açarken, tohumun metalaştırılmasına karşı hiçbir hareket, protesto ya da direniş oluşmamış olması, derinlemesine çalışılmayı hak eden ilginç bir araştırma konusu olabilir. Burada aşağıdaki kademelerle yetinmek zorundayım.

Türkiye'nin çeşitli yerlerinde tohum takas pazarları, geleneksel ya da atalık tohumların yaşatılması ve ücretsiz tohum dağıtımı deneyimleri görülmektedir (örneğin www.tohumtakas.org; www.yeryuzudernegi.org; Seferihisar Belediyesi Can Yücel Tohum Merkezi; Nilüfer Belediyesi Tohum Kütüphanesi). Bununla birlikte, bunlar, madencilikte olduğundan farklı bir "muhalefet" tarzına işaret etmektedir. Bu deneyimler, madene muhalefetin *tepkisel* (reaktif) niteliğinden çok, *önetkisel* (proaktif) bir yaklaşıma sahiptir. Bu mücadele türü, tohumcu sermayenin metalaştırma hareketini püskürtme, engelleme, yaptırmama biçiminde tepkisel bir direniş stratejisine dayanmaz; kendi deneyimini yaşatma, geliştirme, yaygınlaştırma yaklaşımı sergiler. Böyle bir mücadele yaklaşımı toplumsal karşılığını bularak amacına ulaştığı ölçüde, metalaştırma pratiğini yavaşlatabilir ya da geriletebilir.

Mücadelenin siyasi özne, örgütlenme, yerel önderlik gibi iradi koşulları dışında bırakıldığında ve nesnel koşullarına odaklanıldığında, maden ve tohum için kimi farklılıklar gözlemlenebilecektir. Daha yerel bir sorun yumağı olan madene görece, tohumun metalaştırılması daha kitlesel bir nüfusu ve daha yaygın, geniş bir alanı etkiler. Görülüyor ki, yerellik ve genellik farklılığı, dalga boyları büyümüş bir mücadeleyi garanti etmeyebilir. Buna karşın, sosyo-ekolojik etkilerin yoğunluğu ayırt edici bir unsur olabilir. Madencilik etkinliği halk sağlığı, toprak, hava ve su kirliliği, zehirlenme, bölgedeki bitki ve hayvanlara verilen zararlar, ekosistemin bozulması gibi kısa sürede gözlemlenebilir sorunlar yaratırken, şirket tohumluğu egemen kılındığında bunların kimileri ya ortaya çıkmaz ya da aynı yoğunlukta ve belirginlikte fark edilmez. Bu, meta olarak tohumun sosyo-ekolojik sorunlara yol açmadığı anlamına gelmez, madencilığe görece farklılığının bulunduğunu belirtir.

Bu farklılığın da, maden karşıtı mücadelelerde gördüğümüz bütüncül bir doğa kavrayışının meta-tohum karşısında oluşmasını engellediği ileri sürülebilir. Madenin, oradaki topluluğun doğayla ilişkisini tümüyle yok etme tehdidi, bu ilişkinin fark edilmesine ve savunulmasına yol açmıştır. Çiftçinin tohumu toprağa bırakmasıyla başlattığı tarımsal üretimde, çiftçi emeğinin doğrudan sonuçlarını görebilir, emek, toprak, su, güneş, gübre yanında zararlılardan ve mevsimsel değişiklikten korunma gibi etmenlerin uygun bileşimi istenen sonucu yaratacaktır. Bu bakımdan, gerçekte aynı bütüncül ilişki burada da geçerlidir. Bununla birlikte, çiftçiler üründe ortaya çıkan sorunun hangi etmenle ilgili olduğunu fark etmekte zorlanabilir. Sorunu tohumla ilişkilendirmeden önce, öteki etmenleri sorgulayabilir. Kaldı ki, madenin tehdidi tüm topluluk için kolektif sonuçlar doğururken, meta-tohum, daha çok onu kullanan hane halkı için sorun yaratır. Bunlar, tartışmaya açık argümanlar olmakla birlikte, maden ve tohum konularında toplumsal mücadelenin nesnel koşullarında kimi farklılıkların bulunduğunu göstermektedir.

Sonuç

Polanyi'nin, sermayenin metalaştırma eğilimine "karşı hareket" olarak adlandırdığı devletin kontrolcü uygulamaları bir süredir geri çekiliyor. Polanyi'nin öngörüsünden uzaklaşan biçimde, 1970'lerden bu yana kapitalizm, serbestleştirme, kuralsızlaştırma eğiliminde olmuş, piyasanın sınırlandırılmasından çok dizginlerinden kurtarılması yönünde gelişmiştir. Daha önce metalaştırılmış olanlara ek olarak, doğanın henüz metalaştırılmamış olan kimi bileşenleri, Türkiye'de tohum örneğinde gördüğümüz gibi, metalaştırılmıştır. Devlet, piyasaları kontrol eden araçları devreye sokmak bir yana, maden ve tohum örneklerinde tartıştığımız gibi, metalaştırmada, zor aygıtlarını, ideolojik aygıtlarını ve sermaye yararına kural oluşturma mekanizmalarını kullanmakta, sermayenin kolaylaştı-

ıcı ortağı olarak işlev görmektedir. Bu koşullarda toplumun kendisini ve doğayı koruması, devlete ve sermayeye karşı gelişen toplumsal direniş ve muhalefet deneyimleri sayesinde mümkün olur.

Bu nedenle toplumsal mücadelenin yükselmesi önemlidir. Türkiye'de madencilığe karşı mücadele kendi yolunu bulmuş olmakla birlikte, aynı durum tohum bakımından geçerli değildir. Madencilikte olduğu gibi tohumculuk da, çiftçi, topluluk yaşamı, tarımsal üretim, biyolojik çeşitlilik, ekosistem bütünlüğünün bozulması bakımlarından sorunlara yol açtığı halde, bu gibi etkilerin "düşük yoğunluklu" olması ya da madendekinin tersine uzun sürede belirginleşmesi ya da geç fark edilmesi, tohum konusunda siyasal bir mücadelenin gelişmesini güçleştiriyorsa, toplumun ve doğanın korunması açısından bir açmazla karşı karşıya olduğumuz söylenebilir. Açmaz, tohumdaki sermaye egemenliğinde olduğu gibi, yavaş yavaş, uzun dönemde oluşan ama geri döndürülmesi madenciliktekiyle aynı ölçüde güç zararların siyasal gündemin ve toplumsal mücadelenin parçası olmamasıdır. Bu açmaz, topluma ve doğaya zarar veren sorunun altta yatan nedeni üzerinde düşünmeye bir çağrı olarak değerlendirilebilir.

Madencilikte olsun, tohumculukta olsun, sorun, yıkımın yoğunluğundan, etkisinin yerel ya da genel olmasından, kısa ya da uzun sürede açığa çıkmasından ziyade, metalaştırmadır. Böyle bir kavrayış, sorunun kapitalizmle olan ayrılmaz bağıni kurmak için elverişli bir çerçeve sunacaktır. Doğanın sermayeleştirilebilir nitelikteki her parçası, birer birer ve er ya da geç, pazarda satılmak üzere meta üretiminin konusu olmaktadır. Sermayenin kısa sürede yüksek kâr mantığı doğayı ele geçirirken toplumda ve doğada yol açtığı yıkım ağırdır. Nitekim, yazı boyunca bu yıkım, hem metalaştırmanın bütüncüleyici unsurları olan özelleştirme, devredilebilme, tekilleştirme, soyutlama, değerlendirme, yerini alma olarak adlandırılan unsurları bakımından ayrı ayrı incelendi, hem de maden ve tohumun metalaştırılması örneklerinde somut olarak ele alındı. Şu halde, doğanın metalaştırılması tartışması, kapitalizmin doğayla yıkıcı ilişkisini anlamayı ve böylece bu ilişkiye karşı mücadele geliştirmek için uygun gerekçeleri sağlayabilir. Meta kavramı yardımıyla kapitalizmin doğayla ilişkisinin kavranması, sertifikalı tohumdan kuyumcudaki bileziğe, şişelenmiş sudan paketlenmiş balığa kadar doğanın metalaştırılma biçimlerine karşı ortak bir mücadele hattı ve sathı oluşturma potansiyelini içinde barındırmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Özer (2016a) "Hem Tarih Hem Yaşam Toz Oldu", *Evrensel*, 18 Ağustos, <https://www.evrensel.net/haber/287913/hem-tarih-hem-yasam-toz-oldu>
- Akdemir, Özer (2016b) "Artvin Halkı Bir Kez Daha 'Cerattepe Geçilmez' Dedi", *Evrensel*, 13 Ocak, <https://www.evrensel.net/haber/269960/artvin-halki-bir-kez-daha-cerattepe-gecilmez-dedi>
- Albayrak, Berat (2017) "Türkiye'nin Altındaki Madenler Gün Işığına Çıkıyor", 24 Mart, <http://www.memurlar.net/haber/655730/>

- Alp, Aysel (2016) "Belediyeler Artık Daha 'Çevre'ci", *Hürriyet*, 17 Ağustos, <http://www.hurriyet.com.tr/belediyeler-artik-daha-cevre-ci-40198464>
- Althusser, L. (2016) *Filozof Olmayanlar İçin Felsefeye Giriş*, çev. İ. Birkan, Can, İstanbul.
- Altındal, D. ve Akgün, İ. (2007) "Yeni Tohumculuk Yasası ve Türk Tarımına Etkileri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2(2): 27-35.
- Artvin Valiliği. (2016) "Basın Açıklaması", 17 Eylül, <http://www.artvin.gov.tr/tc-artvin-valiligi-basin-aciklamasi>
- "Artvin'de Almanların Parmağı Ortaya Çıktı", *Sabah*, 27 Ağustos 2016, <http://www.sabah.com.tr/ekonomi/2016/08/27/artvinde-almanlari-parmagi-ortaya-cikti>
- Aysu, A. (2015) *Gıda Krizi: Tarım, Ekoloji ve Egemenlik*, Metis, İstanbul.
- "Bakan Eroğlu: Cerattepe'deki Maden İçin Geri Adım Atmayacağız", *Radikal*, 23 Şubat 2016.
- "Bakan Eroğlu'ndan İzmirli Korfaz Müjdesi", *Milliyet*, 30 Nisan 2015, <http://www.milliyet.com.tr/bakan-eroglu-ndan-izmirli-korfaz-izmir-yerelhaber-757950/>
- Ballıktaş, Ç. ve Mansuroğlu, S. (2016) "Yerli Tohumun Sonu!", *BirGün*, 23 Aralık.
- Boyd W., Prudham, W. S. ve Schurman, R. A. (2001) "Industrial Dynamics and the Problem of Nature", *Society and Natural Resources*, 14: 555-570.
- Castree, N. (2003) "Commodifying What Nature?", *Progress in Human Geography*, 23(3): 273-297.
- "Cerattepe'de Kadınlara Polisten Sert Müdahale!", *Radikal*, 21 Şubat 2016, <http://www.radikal.com.tr/cevre/cerattepe-kadnlara-polisten-sert-mudahale-1514837/>
- Çağlar, Y. (2014) *Hukuksal Kısıktaki Ormanlar ve Ormancılık*, Türkiye Barolar Birliği, Ankara.
- "Çevreci Değil Alman Devşirmesi", *Star*, 25 Şubat 2016.
- Çoban, A., Özlüer, F. ve Erensu, S. (2015) "Türkiye'de Doğanın Metalaştırılması ve Bu Sürece Karşı Mücadeleler" Çoban, A. (ed.) *Yerel Yönetim, Kent ve Ekoloji: Can Hamamcı'ya Armağan* içinde, Imge, Ankara, 399-456.
- Çoban, A. (2004) "Community-based Ecological Resistance Movements: the Bergama Case", *Environmental Politics*, 13(2): 438-460.
- "Dayanıklı Tüketim Mallarında ÖTV Düşürülecek". (21 Nisan 2015). <http://www.memurlar.net/haber/511132/>
- Değirmenci, E. (2017) "Türkiye'de Tarımda Neoliberal Dönüşüm ve Metalaşma", *Praksis*, 43: 765-784.
- Eroğlu, D. (17 Eylül 2016) "Cerattepe'de Duruşma Vakti", *BirGün*.
- Gómez-Baggethun, E. (2015) "Commodification" G. D'Alisa, F. Demaria ve G. Kallis. (ed.) *Degrowth: A Vocabulary for a New Era* içinde ePub, Routledge, New York ve Londra, 296-309.
- Goodin, R. (2010) "Selling Environmental Indulgences" S. M. Gardiner, S. Caney, D. Jamieson, H. Shue. (ed.) *Climate Ethics: Essential Readings* içinde, Oxford University Press, Oxford, 231-246.
- Jessop, B. (2007) "Knowledge as a Fictitious Commodity: Insights and Limits of a Polanyian Perspective" A. Buğra ve K. Ağartan. (ed.) *Reading Karl Polanyi for the Twenty-First Century* içinde, Palgrave Macmillan, New York, 115-133.
- Kara, Ş. M., Sargın, O. ve Uyanık, M. (14-17 Haziran 2011) "Yeni Tohumculuk Kanunu ve Düşündürdükleri", Türkiye IV. Tohumculuk Kongresi, Samsun, 508-512.
- Keleş, R., Hamamcı, C. ve Çoban, A. (2015) *Çevre Politikası*, sekizinci baskı, Imge, Ankara.
- Kenner, D. (2014) *Who Should Value Nature?*, Institute of Chartered Accountants in England & Wales.
- Kloppenburger, J. R. (2004) *First the Seed*, ikinci baskı, The University of Wisconsin Press, Madison.
- Kumar, P. ed. (2011) *The Economics of Ecosystems and Biodiversity: Ecological and Economic Foundations*, Earthscan, Londra ve Washington.
- Marx, K. (1986) *Kapital: Birinci Cilt*, çev. A. Bilgi, Sol, Ankara.
- (1976) *Capital Volume I*, çev. B. Fowkes, Penguin, Harmondsworth.
- (1998) *Critique of the Gotha Programme*, ElecBook, Londra.
- "Merkel Kendine Gel", *Güneş*, 28 Ağustos 2016, <http://www.haberler.com/gunes-gazetesi/2016-08-28/>
- "ODTÜ'den Gökçek'e Para ladesi", *Radikal*, 21 Ekim 2013.
- Plant, J. (1991) "Ecofeminism" A. Dobson. (ed.) *The Green Reader* içinde, André Deutsch, Londra, 100-103.

- Plumwood, V. (2002) *Environmental Culture: The Ecological Crisis of Reason*, Routledge, Londra ve New York.
- Polanyi, K. (2001) *The Great Transformations*, Beacon Press, Boston [Türkçesi: *Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri*, çev. Ayşe Buğra, İletişim, İstanbul, 2017, on dördüncü baskı].
- Prudham, S. (2009) "Commodification" N. Castree, D. Demeritt, D. Liverman, B. Rhoads. (ed.) *A Companion to Environmental Geography* içinde, Wiley-Blackwell, Chichester, 123-142.
- Reinart, Ü. B. (2003) *Biz Toprağı Biliriz! Bergama Köylüleri Anlatıyor*, Metis, İstanbul.
- Robertson, M. (2012) "Measurement and Alienation: Making a World of Ecosystem Services", *Transactions of Institute of British Geographers*, 37: 386-401.
- Sutterud, T. ve Ulven, E. (14 Eylül 2016) "Norway and Turkey Vote Against Ban on Dumping Mining Waste at Sea", *The Guardian*.
- Toprak, R. (18 Mart 2016) "Doğayı Yaralayan Bir Karar", *Evrensel*, <https://www.evrensel.net/haber/275250/dogayi-yaralayan-bir-karar>
- Topsakal, B. (2016) "Tohumculukta Büyük Adım", <http://www.tsuab.org.tr/duyurudetay/14104>
- "Türkiye Ürün Borsası Kuruldu", 1 Mart 2017, <http://www.dunya.com/sectorler/tarim/turkiye-urun-borsasi-kuruldu-haberi-351914>
- Uzunyayla, F. (2015) "İktisadi Araçlarla Ekolojik Alana Müdahalenin Doğa ve Birikim Süreci Açısından Analizi", *Amme İdaresi Dergisi*, 48(3): 159-196.
- "Vali Yavuz Net Konuştu! Engellerin Kafasını Kopartacağız", 27 Ağustos 2016, <http://www.medyatrabzon.com/vali-yavuz-net-konustu-engellerin-kafasini-kopartacagiz-241358h.htm>
- Watts, M. J. (2009) "Commodity" D. Gregory, R. Johnston, G. Pratt, M. J. Watts, S. Whatore. (ed.) *The Dictionary of Human Geography* içinde, beşinci baskı, Wiley-Blackwell, Oxford.
- Yılmaz, R. (12 Ağustos 2017) "'Kafa Kopartacağız' diyen Valiye Soruşturma Yok!", *BirGün*, 3.
- Yurdakul, M. (8 Eylül 2016) "Gizli Hazinelerimiz Gün Yüzüne Çıkacak", *Milliyet*, <http://www.milliyet.com.tr/gizli-hazinelirimiz-gun-yuzune-ekonomi-2307935/>